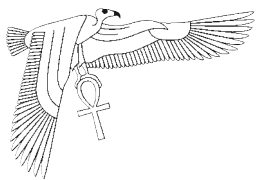

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Et pindsvin kigger frem
fra sin hule i ørkensandet.
Mererukas grav, Sakkara.
Foto LM.

4 Ægyptens forunderlige dyreverden set gennem kunstnerens øjne

Linda Evans

18 I begyndelsen var øllet...

Lise Manniche

32 Magiske fortællinger fra Ægypten. Om temaet magi i *Fortællingerne ved kong Cheops' hof og Khaemwase og mumien*

Ida Adsbøl Christensen

42 En ægyptisk krukke i Fredensborg Slotshave

Thomas Christiansen

44 Siden sidst

Louise Alkjær

OM FORFATTERNE

Ida Adsbøl Christensen er BA i ægyptologi ved Københavns Universitet

Louise Alkjær er cand. mag. i ægyptologi fra Københavns Universitet

Thomas Christiansen er PhD og junior kurator i papyrus-samlingen på det ægyptiske museum i Torino

Linda Evans er Senior Lecturer på Macquarie University i Sydney, Australia

Lise Manniche, mag. art., PhD, var tidligere ekstern lektor på ToRS, Københavns Universitet

ENGLISH ABSTRACTS

Egypt's marvellous menagerie: Looking at animals in Egyptian tomb scenes

Linda Evans

Since her doctoral theses on *Animal Behaviour in Egyptian Art* of 2006 we have been anxious to give the readers a sample of Linda's fascinating work, drawing on wall decoration from Old Kingdom tombs at Giza and Sakkara. It reveals as much of the life of the animals as of the insight, or lack of same, of the artists who depicted it. Due to the busy schedule of the author the editor took it upon herself to add some illustrations, including some of 18th dynasty date, and to include some bibliographical notes.

In the beginning was beer...

Lise Manniche

The archaeological evidence of the origins of beer goes back to predynastic times. Reliefs and paintings on tomb walls tell of the manufacture of beer, and analyses of residue, though scarce, add significantly to the information. Texts tell of the importance of beer in religious life and the attitude of ordinary mortals to the properties of beer in daily life. All this is the basis for a fascinating tapestry revealing the ancient role of one of our most important consumer goods.

Magic tales from Egypt

On the theme of magic in the *Tales of Cheops and Khaemwase and the mummy*

Ida Adsbøl Christensen

From her recent thesis on magic in literature the author presents an extract reworked into an article on the theme of magic in two narratives composed some 1500 years apart. Magic was a cosmic force, being applied in daily life to change reality and to challenge problems. Special attention is being paid to the use of magic aids such as wax and water. The magic practises presented in the texts have parallels outside literature and would have been incorporated for didactic reasons as well as for entertainment.

An Egyptian vase in the gardens of Fredensborg Castle

Thomas Christiansen

An ornamental vase and pedestal in egyptianizing style adorn the gardens of Fredensborg Castle north of Copenhagen. Being representative of the style and fashion of the 18th century it was briefly mentioned in a work of 1880, but actually depicted as early as 1769 soon after its manufacture. The author traces its inspiration and context.

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
ToRS

Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside

www.daes.dk

DÆS e-mail

mail@daes.dk

Papyrus e-mail

lise@manniche.org

Bank

Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Else Steenberg (sekretær)
Louise Alkjær
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Merete Allen Jensen
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Rune Nyord
Elin Rand Nielsen
Louise Alkjær

Grafisk design

Merete Allen Jensen

Tryk

P.E. Offset, Varde

Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.

ISSN 0903-4714

Redaktionelt

Lige siden jeg først mødte Linda Evans i Sydney i 2006, hvor hun netop havde afsluttet sin PhD om 'Animal Behaviour in Egyptian Art' (Gamle Rige i Giza og Sakkara), har jeg haft et ønske om at få hende til at skrive en artikel om emnet til Papyrus. Af personlige årsager var det ikke muligt for hende at følge forslaget op, men efter mange år prøvede jeg igen, og Linda, som nu har en tidskrævende stilling på Macquarie University, tilbød mig at anvende en artikel, som hun havde skrevet til et semipopulært tidsskrift. Det er den, der nu foreligger her oversat til dansk og forsynet med det ønskværdige noteapparat af redaktøren. Lindas omfattende studier af dyrenes adfærd som afbildet af de gamle ægyptere udkom i 2010 og er en sand skattekasse af oplysninger om et ellers forsømt og meget specialiseret emne. Nogle af stregtegningerne fra den oprindelige artikel blev udskiftet med fotografier taget af redaktøren i maj 2018.

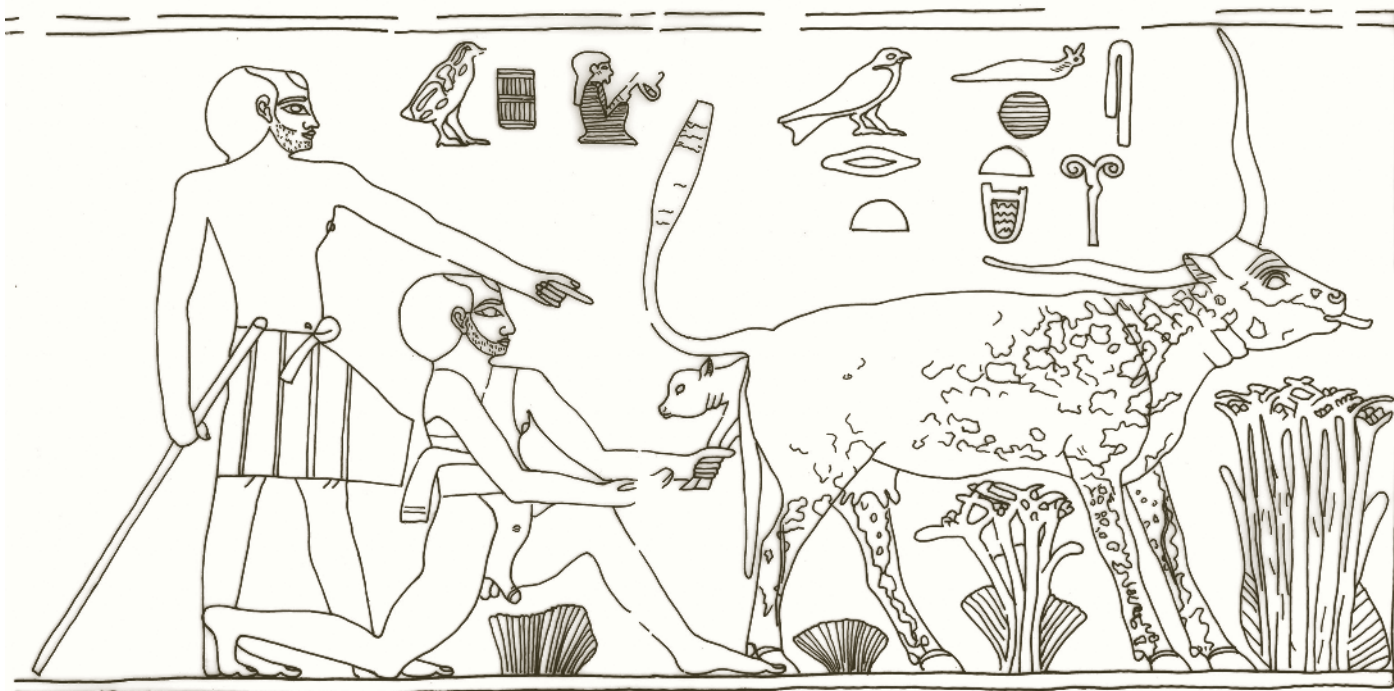
Redaktørens eget bidrag handler denne gang om øl. Det er foranlediget af min deltagelse i en dokumentarfilmserie om emnet i december 2017, som jeg med forholdsvist kort varsel skulle medvirke i. Den dramatiske spænding blev genereret af kontrasten mellem "eksperten" (mig) og to videbegærlige engelske TV-værter (den ene vinekspert, den anden komiker). Det blev en fornøjelig uge med optagelser i Cairo og Luxor, men jeg vurderede, at mit intensive forarbejde fortjente mere end 10 minutter i luften (serien, hvor den ægyptiske episode logisk nok er den første, blev vist på TV2 i august). Hvad kunne være mere passende en artikel her, som inddrager den seneste forskning på området.

Det var kommet redaktøren for øre, at der forelå en specialeafhandling, der også kunne rumme Papyrusmateriale. Ida Adsbøl Christensen havde skrevet om magi i litteraturen, og hendes artikel bringer både kendte og mindre kendte kilder i spil, samtidig med at den på et mere overordnet plan analyserer magiens rolle i de ægyptiske fortællinger.

Thomas Christiansen er altid leveringsdygtig i kortere bidrag om genstande i ægyptisk stil, som har fundet en plads i Danmark. I februar bød der sig en passende lejlighed til at gøre opmærksom på en krukke, der kan beskues i parken omkring Fredensborg Slot, hvor den har stået siden 1700-tallet.

LM

Omslagsbilleder Forside: Genette(?) angriber en ælling, mens anden flyver op oven over (en genettes pels er grå, sort og hvid, mens en vildkats er mere orange som her – personlig oplysning fra L. Evans). Relief i Fitzwilliam Museum inv. nr. E.5.1906. 11. dynasti., Cambridge. Foto LM, publiceret med tilladelse fra Fitzwilliam Museum. Bagside: Stenbukken i Kenamons grav TT 93. Her gengivet fra facsimilemaleri af Nina de Garis Davis i publikationen af graven fra 1930. Se n. 6 i Linda Evans' artikel.

Ægyptens forunderlige dyreverden

Linda Evans

Min forskning har i vid udstrækning fokuseret på forholdet mellem dyr og mennesker i oldtiden. Især er jeg fascineret af dyrenes rolle i det gamle Ægypten, for de optræder i usædvanligt mange forskellige sammenhænge: som mad, som ingrediens i medicin, som magtsymboler, som modeller for hieroglyffer, i to- og tredimensionel kunst og som visuel og fysisk manifestation af ægyptiske guder. Dyr er en så indgroet del af de materielle levn fra Ægypten, at det er umuligt at forestille sig deres kultur uden at bringe dyrene i spil.

Dyr forekommer særligt hyppigt i forbindelse med billeder af dagligliv, malet eller indhugget i væggene i ægyptiske gravkapeller. Fra sommerfugle til tyre findes dyr af enhver art i disse detaljerede fremstillinger. Selv om de er tydeligt til stede, bliver de dog ofte overset af den, der blot kaster et flygtigt blik, for menneskene fanger mere som aktører i det fascinerende liv langs Nilen i en fjern fortid. Mine undersøgelser har ikke desto mindre vist mig, at når vi sætter fokus på dyrene i ægyptisk kunst, får vi en

unik mulighed for at kommunikere med ægypterne som mennesker. Derved kan vi begynde at forstå et enkelt aspekt af deres liv i usædvanlig detaljeret grad og sætte pris på, hvor dygtige deres kunstnere faktisk var til at afbilde forskellige dyrs skønhed og adfærdsmønstre.¹

I hvilke scener optræder dyr?

Valget af de dyr vi ser i gravscenerne afhænger af sammenhængen. For eksempel viser landbrugs-

1 L. Evans, *Animal Behaviour in Egyptian Art: Representations of the Natural World in Memphite Tomb Scenes*, Oxford 2010. Den foreliggende artikel udkom først i *Nova: The Journal of the Friends of Antiquity*, Brisbane 2017 (blad for foreningens medlemmer). Se også spritny artikel 9. april 2018 af Marley Brown i *Archaeology* om de australske ægyptologers arbejde i Beni Hassan med mange fine billeder af dyrene: www.archaeology.org/issues/296-1805/features/6508-egypt-middle-kingdom-tomb-paintings

Fig. 1 Kælvende ko. Tis grav, Sakkara. Tegnet fra Wild, *Ti II*, pl. 124.

Fig. 2 Andefugle og fisk i dam, tvangsfodring af gæs og en heldig fisker med en aborre. Kagemnis grav, Sakkara. Foto LM.

Fig. 3 Dorcas-gazelle gemmer sig bag en sandbunke. Prinsesse Iduts grav, Sakkara. Foto LM.

set gennem kunstnerens øjne

scener typisk husdyr, som har en rolle at spille i produktionen af mad. Det gælder for eksempel køer og okser (*Bos taurus*), der trækker plove, får (*Ovis* sp.), der tramper sædekorn i jorden, og æsler (*Equus africanus asinus*), der hjælper med at tærsk kornet og efterfølgende at transportere det. I et landligt miljø ser vi også folk, der passer deres hjerde, som f. eks. ved at styre kvægets parring og at hjælpe køer og får med fødslen [fig. 1],² at passe kalvene og generelt holde øje med dyrene på marken. Endvidere viser fyldte indelukker et større antal ænder og gæs (*Anatidae*) med adgang til korn og vandhuller, mens de samme dyr ved siden af tvangsfodres med mad, der presses ned i halsen på dem for at fede dem op [fig. 2]. I frugthaverne ser vi derimod forskellige *vilde* fugle såsom hærfugl (*Upupa epops*) og en knaldgul gylden pirol (*Oriolus oriolus*), som

er blevet lokket til af frugttræerne og nu fanges med net af bønderne.

At nedlægge dyr er også et blikfang i jagtscener. Disse aktiviteter finder sted langt ude i ørkenen og viser typisk forskellige antilopearter angrebet af hunde (*Canis lupus familiaris*), der holdes i skak af jægere. Hundene bider i benene og halsen på dorcas-gazelle (*Gazella dorcas*) [fig. 3, jf. fig. 12],

2 F. eks. H. Wild, *Le tombeau de Ti*, II, MIFAO 63, Cairo 1953, pl. 124.

Fig. 4

Sabeloryx i fangenskab. Mererukas grav i Sakkara. Foto LM.

nubisk stenbuk (*Capra nubiana*) og sabeloryx (*Oryx dammah*) [fig. 4], mens smådyr såsom pindsvin (*Paraechinus* sp.) og ørkenspringmus (*Jaculus* sp.) søger ly. I baggrunden understreges det vilde miljøes kaos af leoparder (*Panthera pardus*), der parrer sig, og røde ræve (*Vulpes vulpes*).³

I scenerier, der udspiller sig tættere på floden, ændrer både jagtteknikken og byttet sig. Flodhesten (*Hippopotamus amphibious*) kan for eksempel nedlægges med særlige harpuner, der kunne bore sig igennem dyrets tykke hud, mens billeder med fisk er fyldt med utallige arter, der fanges i store net og trækkes i land af flere mænd [fig. 5].⁴ Nettene er altid fyldt til bristepunktet med mange slags fisk som tilapia (*Tilapia nilotica*), elefantfisk (*Mormyrus* sp.), mulle (*Mugil cephalus*), månefisk (*Citharinus* sp.), ja sågar elektriske ål (*Anguilla vulgaris*).

Det er imidlertid marskscenerne [fig. 6 og forsiden], der byder på det største udvalg af vilde arter med repræsentanter fra alle taksonomiske klasser. Disse billeder, der viser gravejeren på jagt efter både fugle og fisk, rummer tre forskellige miljøer i et enkelt billede: under vandet, i det omkringliggende papyruskrat og på himlen oven over. I hvert af disse miljøer ser vi forskellige typer dyr: under vandet et

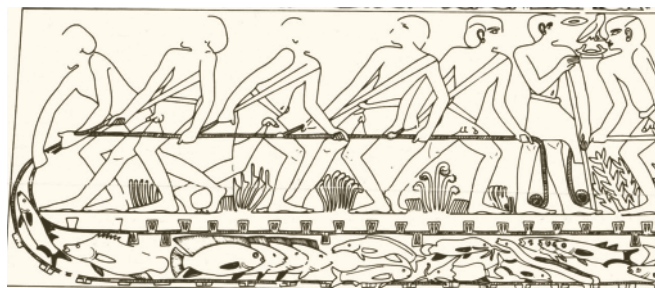

Fig. 5 Fiskescene. Hesi grav, Sakkara, fundet i 1980'rne. Fra Kanawati og Abd el-Raziq, *Tomb of Hesi*, pl. 55. Courtesy of the Australian Centre for Egyptology, Macquarie University.

udvalg af fisk, Nilkrokodiller (*Crocodilus niloticus*) og flodheste; i krattet fugle, små rovdyr og amfibier; og over planterne mange fugle og insekter. Her udfolder livet sig for de forskellige dyr, der passer deres med at fodre, ligge på rede og slås med hinanden, og de giver os derved et spektakulært blik ind i en verden, som de gamle ægyptere kendte vældig godt, men som desværre ikke mere findes langs Nilen.

Hvilke arter afbildes?

Det er vigtigt at blive klar over, hvilke dyrearter, der er afbildet i gravudsmykningen, da det kan fortælle os meget om, hvad ægypterne rent faktisk observerede og satte pris på i naturens verden. Heldigvis hjælper deres kunstnere os med at kunne identificere hvilke dyr, der gengives, for deres billeder er oftest anatomisk korrekte.

I marsken

Marskscener gengiver omhyggeligt to slags rovdyr, der klatrer op ad papyrusstænglerne efter reder med unger i: den ægyptiske faraorotte (*Herpestes ichneumon*) og den almindelige genet (Genetta genetta) (jf. fig. 6). Begge har lang, slank krop med korte ben og lang hale, men hvor genetten afbildes med store, rejste ører, er faraorottens altid små og ligger tæt på kraniet. Genetten kan også have striber på halen, hvor disse altid mangler på faraorotten. Dette svarer nøje til de levende dyr, for hvor den ægyptiske

3 [Om ræv/tribet sjakal se N. Manlius, 'Whose Tail Did Nefermaat's Hunting Dog Bite? Or, How Can Ancient Art Contribute to Biogeography and Paleoclimatology?', *Near Eastern Archaeology* 72/2, juni 2009, s.102-105 (ligger online).]

4 F. eks. N. Kanawati og M. Abd El-Raziq, *The Teti Cemetery at Saqqara 5: Tomb of Hesi* (ACE Reports), Warminster 1999, pl. 55.

Fig. 6 Marskscene. Hesis grav, Sakkara. Scenen vise to ægyptiske faraorotter (øverst tv og nederst th), to genetter (øverst th og nederst tv), en svævende gråfisker (i midten), sultanhøner med lange tæer (i midten over sommerfuglen) og en omvendt synodontis-malle under vandoverfladen. Fuglenes rede er placeret på stænglerne af papyrusplanterne – i virkeligheden ville de være ved deres rod. Ej heller ville så mange arter yngle sammen. Kunstneren har ønsket at give et samlet billede af, hvordan alle fugle vil beskytte deres æg og nyudklækkede unger enten ved at flapre med vingerne eller ved at brede dem ud over deres rede. Fra Kanawati og Abd el-Raziq, *Hesi*, pl. 54. Courtesy of the Australian Centre for Egyptology, Macquarie University.

faraorotte har ensartet grå pels, er genetten plettet og har omkring 9-10 ringe på halen. Yderligere har genetten de store, opretstående ører [fig. 7],⁵ mens faraorottens er små og flade. Disse detaljer ses tydeligt i gravscenerne, således at tilskueren ikke er i tvivl om hvem der er hvem. Genette og faraorotte har også forskelligt adfærdsmønster. I modsætning til den måde, den afbildes på, bor genetten som regel i tørre områder, ikke i et flodmiljø som det, den ægyptiske faraorotte godt kan lide. Hvor faraorotten er mest aktiv om dagen, er genetten et natdyr, der jager om natten og skjuler sig om dagen. At de afbildes sammen er således ikke korrekt. Den største forskel er, at hvor genetter er utroligt agile og dygtige til at klatre, holder faraorotten sig på jorden – den er med andre ord slet ikke i stand til at klatre op ad en papyrusstængel, som vi ser dem gøre det i gravene. Hvor disse dyrs generelle morfologi er vældig godt fanget og et tegn på, at kunstnerne iagttog dem omhyggeligt, er deres afbildede adfærdsmønstre i modstrid med deres naturlige vaner.

Marskscener rummer også mange fuglearter, bl.a. purpurfarvet sultanhøne (*Porphyrio porphyrio*), grå hejre (*Ardea cinerea*) og gråfisker (en isfugl) (*Ceryle rudis*). Isfuglen kan umiddelbart genkendes i relief-

Fig. 7 Genette på jagt i papyruskrattet. Merefnebef's grav, Sakkara. Foto Kurt Hellemose.

5 F. eks. Merefnebef's prægtige grav, der er publiceret af K. Mysliwiec, *The Tomb of Merefnebef*, Saqqara I, Warszawa 2004. Se også https://www.osirisnet.net/mastabas/merefnebef/e_merefnebef_01.htm

Fig. 8 Grå hejre. Hejrer færdes oftest alene. De kan tæmmes og bruges som “lokke-duer” af fuglefængere for at tiltrække andre fuglearter (Evans, *Animal Behaviour*, s. 68). Nefer-seshem-ptahs grav, Sakkara. Foto Pia Adamsen.

Fig. 9 Kæmpende flodheste. Prinsesse Iduts grav, Sakkara. Foto LM.

fer og malerier på grund af dens lille størrelse, lange, tynde næb og især en tot fjer der stikker ud på dens baghoved, en detalje der kan ses både på de ægyptiske billeder og i virkeligheden. Netop totten og næbbet er karakteristisk, men også dens adfærdsmønster er et fingerpeg, da den ofte afbildes hængende over vandet med spredte vinger og næbbet nedad (jf. fig. 6 midt), præcis som den gør ude i det virkelige liv. Når den fanger fisk, holder isfuglen sig lige over vandoverfladen og hænger stille i luften, før den dykker ned for at hente sit bytte op af vandet. I marskscenerne vises den også på rede, og det er lidt af et problem, da den faktisk slet ikke ligger på rede i det fri, med lægger sine æg i et hul, som den graver ud i flodbredden. Endnu en gang kan vi spore et par unøjagtigheder i kunstnernes animalske billedsprog.

Den grå hejre [fig. 8, jf. fig. 16] kan ligeledes genkendes i marskscenerne ved sit udseende: størrelsen (omkring 1 m høj), de lange ben, den lange hals og det lange næb, men især på grund af de typiske nakkefjer, der udgår fra dens baghoved. Denne detalje mangler dog somme tider, og i virkeligheden ses de kun i parringstiden. At hejren optræder i marskscenerne, svarer til virkeligheden, da den har sit hjem i flodmiljøer, hvor den spiser fisk, frøer, gnave og endda andre fugle.

Sultanhønen findes også i sumpe og floder. Den kan let genkendes både i virkeligheden og i ægyptisk kunst på sit korte, tykke næb og stumpede hale,

men især sine usædvanligt lange tæer. Den lever fortrinsvis af vandplanter, som den tager fat i med fødderne og derefter trimmer med sit næb. Dens karakteristiske tæer understreges i gravscenerne (jf. fig. 6, fuglen på reden oven over den nederste sommerfugl).

Flodheste optræder hyppigt i gravmalerierne. Overraskende nok dræber flodheste i Afrika hvert år flere mennesker end nogen andre vilde dyr, løver iberegnet. De er både yderst aggressive og uforudsigelige dyr. For eksempel kan såvel hanner som hunner med unger ofte vælte både, hvis de kommer for tæt på og så angribe passagerne ved at bide dem i kroppen og ryste dem. Det er flodhestens lunefuldhed, der gør dem til et ideelt kaossymbol i ægyptisk tankegang. Når den bliver ophidset, udsender den et trusselssignal, der kaldes et “gab”, hvor den åbner sin mund op mod 150 grader for at vise sine stødtænder [fig. 9]. Disse vokser uafbrudt i flodhestens levetid, så de kan blive 50 cm lange og være knivskarpe. Vægudsmykning med flodheste, der bider Nilkrokodiller og spidder deres kroppe på deres imponerende stødtænder, er således ganske nøjagtige. Der er rent faktisk fundet krokodillekroppe bidt i to stykker flere steder rundt omkring i Afrika.

Flere fiskearter havde en symbolsk betydning for ægypterne. Her iblandt var Niltilapia, den omvendte synodontis-malle (*Synodontis* sp.) og Nilaborre (*Lates niloticus*), som alle findes i gravenes

Fig. 10

Stenbuk og sabeloryx føres frem. Kagemnis grav, Sak-kara. Foto LM.

Fig. 11

To små stenbukke i snor. Kagemnis grav, Sak-kara. Foto LM.

scener. De tre fisk adskiller sig visuelt meget fra hinanden, især med hensyn til finnernes facon, hvilket letter identificeringen. Hvor tilapia har en lang, bred rygfinne, er rygfinnen på aborren ganske savtakket. Synodontis-mallen udmærker sig ved at have benede gevækster rundt om hovedet og en buet rygfinne, der får dens ryg til at se afrundet ud. Den har også knurhår, der vokser ud både over og under munden. Sådanne katteknurhår ses hos alle synodontis-maller, hvilket er grunden til deres navn. Den omvendte synodontis-malle gør dog noget helt særligt med sine børster. Ofte spiser den ved at vende kroppen om og snige sig af sted lige under vandet og bruge sine knurhår til at opsamle mad, der flyder på overfladen og lige ind i munden på den. Ægypterne kendte tydeligvis til denne vane, for i marskscenerne tegnes den oftest på hovedet og er anbragt lige under vandoverfladen (jf. fig. 6), hvor de sikkert ofte lagde mærke til dem. Det er interessant, at denne vane formodentlig har været årsag til, at amuletter af form som omvendte synodontis-maller havde til formål at beskytte bæreren mod at drukne.

Tilapiaen udviser også en usædvanlig adfærd. Nogle af dem kaldes "mundrugere", hvilket hentyder til, at den har en særegen måde at formere sig på, idet den beholder sine æg i munden som en slags kuvøse, indtil den udklækker dem, og gemmer fiskeynglen der, hvis en fare lurar og derefter spytter dem ud igen. Da ungerne synes at overvinde døden, blev

tilapiaen et hyppigt motiv i ægyptisk kunst takket være den symbolske forbindelse mellem denne mundudrugning og forestillingerne om genfødsel.

I de ægyptiske marskscener møder vi også flere mindre dyrearter som for eksempel insekter. Blandt de hyppigste er den afrikanske monark-sommerfugl (*Danaus chrysippus*). I nogle tilfælde, hvor bemalningen er bevaret, vises den tydeligt med monarkens karakteristiske orangefarvede vinger kantet med sort og hvidt (se fig. 16). Sommerfugles rolle i markscenerne er blevet diskuteret, men det er for nylig blevet bemærket, at de ofte foregiver at dø, når de angribes af rovdyr og smider sig på jorden og afgiver en generende lugt. Deres tilsyneladende evne til at trodse døden kan ligesom med tilapiaen have fået ægypterne til at anse dem som et symbol på genfødsel og dermed gjort dem til et passende motiv i gravkapellerne.

I ørkenen

Scener med ørkenjagt er populære i mange grave (jf. fig. 3, 12, 22, 23). Disse billeder viser typisk et udvalg af klovdyr angrebet af jagthunde. De tre mest almindelige er dorcass-gazelle, nubisk stenbuk og sabeloryx. Selv om de alle har omtrent samme størrelse på billederne, adskiller de sig betragteligt fra hinanden i virkeligheden. Sabeloryxen [fig. 10, jf. fig. 4] er et meget stort dyr på næsten 1 m i skuldermål og med en vægt på op imod 180 kg. Den nubiske stenbuk [fig. 11 og bagsiden] er lidt mindre med han-

nernes skulderhøjde på omkring 90 cm og en vægt på 80 kg. Dorcas-gazellen [fig. 12, jf. fig. 3] er derimod et lille dyr, blot 60 cm i stang og en vægt på 20 kg. Deres indbyrdes størrelsesforhold på billederne stemmer således ikke overens. Selv om de er afbildet sammen i scenerne, opholder de sig ude i naturen meget længere fra hinanden og i ganske forskellige miljøer. En sabeloryx kan klare sig i en gold og sandet ørken, hvor dorcas-gazellen som regel findes i stenet ørken og wadier med nogen vegetation. Til gengæld foretrækker stenbukken (der egentlig er en bjergged) næsten udelukkende et stenet, bjergagtigt terræn, så dens optræden i en flad ørken er helt forkert. Det mere end antyder, at de arter, vi ser i ørkenscenerne, er kunstige grupperinger, der ikke afspejler det virkelige liv.

De ægyptiske kunstnere afbildede ikke desto mindre de tre dyrs anatomi ganske udmærket. Især er deres horn stort set korrekte. Hvor dorcas-gazellen altid gengives med fine S-formede horn (se fig. 3, 10 og 12), ses stenbukkens horn som en fejende cirkel ligesom i virkeligheden (se fig. 11), mens sabeloryxens er lange, tynde og tilspidsede (se fig. 4 og 10). Disse individuelle forskelle ses ustandselig i ægyptiske fremstillinger, så det er på hornene, at man kan skelne dyrene fra hinanden.

De små dyr, der myldrer rundt i baggrunden af ørkenscenerne, er også værd at lægge mærke til, som for eksempel pindsvin og springmus. Den lille ægyptiske springmus (*Jaculus jaculus*) er en lille,

Fig. 12

Dorcas-gazeller.
Thebansk
grav nr.
276. 18.
dynasti.
Foto LM.

Fig. 13

En marekat
klatrer
rundt på
taget af
en kahyt.
Relief i
Ptahshepses
II's grav i
Sakkara,
nu i Cairo
Museet CG
1419. Foto
LM.

hoppende gnaver med lang hale. Dens bagben er fire gange længere end dens forben (hvilket den ægyptiske kunstner tydeligvis havde bemærket og gengav i sit billede). Dette gør den i stand til at springe langt, mens den bruger halen for at holde balancen. Den findes på vidt forskellige steder, så det er passende også at se den i ørkenen. Dette gælder også ørkenpindsvinet [se vignet s. 2] (*Paraechinus aethiopicus*). Dette lille dyr er omkring 20 cm langt og vejer ikke mere end 450 g, men da det har lange pigge på ryggen, er det godt beskyttet mod potentielle fjender. Både springmus og pindsvin er nattedyr, og begge graver de huler under jorden, hvor de tilbringer dagen. Det er derfor interessant at bemærke, at de i ørkensceneriet ofte ses idet de kommer frem fra en lille tue, hvilket var tegnerens grafiske måde at gengive et hul i jorden uden at gennembryde den grundlinje, som dyret står på.

Andre typer scener

I andre omgivelser end marsken og ørkenen møder vi flere interessante dyr. Bavianer (*Papio* sp.) er ganske hyppige, ofte i offerscener, men også i markeds-scener, hvor de tit holdes i snor, hvilken antyder, at de var tamme. Marekatte (*Chlorecebus pyrgerythrus*), der undertiden kaldes grønne aber, ses også, både inde og ude [fig. 13].

Vi kan identificere to bavianarter i ægyptisk kunst: Anubis-bavian (*Papio anubis*) og kappebavian (*Papio hamadryas*). En kappebavianhan er

Fig. 14 En hyænehun på vej til opfedning i fangenskab, Mererukas grav, Sakkara. Foto LM.

Fig. 15 Hærfugl i frugttræ. Khnum-hotep II's grav i Beni Hassan. Foto Courtesy of the Australian Centre for Egyptology, Macquarie University.

let at kende på sin trekantede pelskappe, som gengives omhyggeligt i billederne. Kappebavianhunnen mangler kappen og er derfor lidt sværere at genkende, men både hanner og hunner har stærkt lyserøde bagdele og for hannernes vedkommende lyserøde næser. Denne detalje mangler marekatten, som i stedet har kulsort ansigt og ingen markant opsvulmet bagdel. Mange ægyptiske afbildninger af aber viser runde baller, hvilket medvirker til at understrege bavianens stærkt lyserøde bagdel.

Et andet dyr, der hyppigt afbildes i gravudsmykningen, er den sribede hyæne (*Hyaena hyaena*). Den ses i ny og næ i ørkenscener, men ellers mest i offerscener, hvor den føres frem af sin vogter [fig. 14] eller hænger på hans skuldre. Den sribede hyæne har fået sit navn på grund af sin sribede pels, men da bemalingen ofte er forsvundet, kan dette element mangle. Hyænen er dog ganske let at kende på sin tunge krop, buskede hale, flade næse og især på sin hældende ryg. Ligesom den plettede hyæne har den sribede massive, stærke kæber, der let kan bide gennem læder og knogler. Derfor er det svært at forstå, hvorfor nogle enkelte scener [f. eks. i Kagemnis og Mererukas grave i Sakkara] viser, at hyænen bliver tvangsfodret af en mand, der propper mad ned i halsen på dem. Måske har kunstneren aldrig set en rigtig hyæne?

Hærfuglen optræder også i forskellige scener: i frugthaven, hvor den slutter sig til andre fugle, der stjæler frugt [fig. 15], eller flyvende over papyrus-

krattet i marskscenerne og undertiden i hjemmet, hvor en gravejers søn kan holde den i hånden. Den er en af de fugle, det er lettest at genkende med sit buede næb og store kam. Det er en flot fugl, men den har en ulækker vane: når den forstyrres af en fjende, forsvarer den sig ved at sprøjte en ildelugtende blanding fra sin analkirtel direkte mod sin angriber. I billeder af små drenge, der holder hærfugle, skal vi måske se et eksempel på historiens første vandpistol!

Hvordan blev billederne af dyrene til?

I arbejdet med at bestemme de forskellige dyrearter, vi møder i ægyptisk kunst, hjælpes vi godt på vej af den ekspertise, som kunstnerne brugte til at gengive dyrenes form og udseende. Da der findes myriader af forskellige dyrearter, frembød de anderledes udfordringer end billeder af mennesker.

Farven

I modsætning til mennesker forekommer dyr i mange farver, nogle klare og mættede, andre bløde og nuancerede. Hvor bemalingen er intakt, kan vi ikke desto mindre se, at ægyptene stræbte efter en nøjagtig gengivelse. I et maleri af en addax-antilope (*Addax nasomaculatus*), afbildet i Itets grav i Meidum (4. dynasti), er dyret forbavsende godt observeret, for kunstneren har præcist gengivet antilopens kaffefarvede pels, dens karakteristiske hvide rumpe, dens mørke hoved (der i det levende dyr er

Fig. 16 Afrikansk monark-sommerfugl. Tv en kæmpehejre med lyseblå fjerdragt. Merefnebefs grav, Sakkara. Foto Kurt Hellemose.

Fig. 18 Kæmpende maske-tornskader. Relief i Det Ægyptiske Museum i Cairo fra Userkafs dødetempel, Sakkara. Tegning fra fotografi.

dækket af en tyk måtte af chokoladefarvet hår), den hvide blis på mulen og dens mørke horn. En sådan grad af fokus på farve ses også i billedet af en monark-sommerfugl i Merefnebefs grav i Sakkara (Gamle Rige) [fig. 16] hvor kunstneren har fanget det sarte skift i mætningen af farven i sommerfuglens forreste og bagerste vinger, ligesom det ses i naturen, og dertil små prikker af hvidt i den sorte kant på vingerne og endda årerne på sommerfuglens vinger.

Selv om disse eksempler viser os, at de farver, der blev brugt til at gengive dyrenes udseende kunne være utroligt præcise, kan vi også støde på farver, der virker helt forkerte. For at komme tilbage til Merfenbefs grav er den grå hejres karakteristiske grå fjerdragt gengivet som blå (fig. 16). Det kunne være en fejl forårsaget af at kunstneren ikke kendte sådan en fugl, men en anden mulighed er, at valget af farve blev dikteret af kunstnerens begrænsede palet, med det resultat at lys blå kom til at repræsentere grå. Det er også muligt, at pigmenterne har ændret sig i tidens løb, således at farven nu ser blå

ud. Men endnu en grund til at især fugle undertiden fremstilles med ganske ukorrekte farver kunne være, at ude i naturen spiller mange fugles fjer i alle regnbuens farver, dvs. de reflekterer en anden farve, når man ser dem fra en bestemt vinkel, eller når solen rammer dem. Det mærkelige farvevalg i nogle scener kan således skyldes, at kunstneren ønsker at gengive dette særlige fænomen, som vi fortolker som en fejl. Det er i hvert fald sådan, at mange andearter i gravudsmykningen viser deres "spejl": et område med kraftigt farvede, iriserende vingefjer, som kun kan ses, når de flyver eller flapper med vingerne. Det er derfor vigtigt at notere sig, at nøglen til en forståelse af nogle af farvevalgene ofte kan findes i naturen selv.

Tekstur

I modsætning til mennesker er dyr dækket af hud med varieret tekstur. Kunstnerne var dygtige til at gengive disse forskelle, og de gjorde sig umage med at fange sarte, visuelle kendetegn både i maleri og i relief. Et glat overflade som hud eller mange klov-

Fig. 17
Krokodille
med de
forskellge
typer skæl
tydeligt
markeret.
Tis grav,
Sakkara.
Foto LM.

dyrs korte pels ser tit ud til at være gengivet som flader af farve med lidt eller ingen antydning af individuelle hår.⁶ Undertiden blev der dog brugt korte strøg til at antyde pels, såsom en gengivelse af en sribet hyæne i Kagemnis grav (6. dynasti), som viser hårtotter på bagsiden af benene og en busket hale. Selv om hud uden hår frembød en særlig udfordring, kunne dens forskelligartethed antydes på forskellig vis som f. eks. ved rillerne på en frøs ryg eller ruller af fedt på halsen af en flodhest.

Grov hud som et firbens eller en Nilkrokodilles noprede skæl blev gengivet i detaljer. I Kagemnis og Tis grave [fig. 17] ser kunstneren ligefrem ud til at have boltret sig i de kontrasterende former, som netop skæl bød på. Her vises de som skravering på maven, cirkler på flanken og små firkanter på halen, hvilket fuldstændigt svarer til det, man ser på et levende eksemplar. Fiskeskæl blev også markeret, men selv om forskellige arter har varierende skælmønster, bliver de som regel gengivet med skravering. Derimod var ægypterne særligt dygtige til at afbilde den bløde stoflighed i forskellige slags fjerdragt fra de silkeagtige tunger i rygfjer og dunede brystfjer til de lagdelte svingfjer på vingerne. Hver fjertype blev gengivet både i maleri og relief med en omhu i detaljen, der gør os i stand til at identificere den afbildede fugleart med stor sikkerhed.

Mønstre

Hvor bemalingen står tilbage, ser vi karakteristiske mønstre i pattedyrenes pels og i fuglefjer, der kendetegner arten. Sabeloryxen afbildes for eksempel ofte med en pilespidsformet markering ved øjet, hvilket svarer til et specifikt træk i denne art. Og i Merefnebef's grav er en genettes plettede pels smukt gengivet med større pletter på kroppen og mindre i ansigt og på ben, samtidig med at dyrets grå pels spiller op mod den lyserøde hud på dens ører (jf. fig. 7). Den skaldede isfugl, som den holder i kæberne, er ligeså smukt observeret med dens hvide fjerdragt, der nøje matcher den levende fugls, selv med den sorte streg, der fortsætter bagud under øjet.

Det samme ses på et relieffragment fra Userkaf's dødetempel (5. dynasti), hvor to fugle sidder over-

Fig. 19
Store gæs
med en
lille vogter.
Meref-
nebef's grav,
Sakkara.
Foto Kurt
Hellemose.

for hinanden [fig. 18].⁷ Der er ingen farve tilbage på deres kroppe, men det blev ikke desto mindre først foreslået, at de kunne være gyldne piroler. Hver af fuglene har en tydeligt udhugget streg, der går fra øjet til et område der inkluderer isse, ryg og skuldre. En gylden pirol har ikke en sådan markering, men det har en masketornskade (*Lanius nubicus*), en trækfugleart, der passerer Ægypten hvert forår og efterår. En masketornskade har sort hoved og hals og en sort linje, der udgår fra deres øje – præcis som fuglen på fragmentet, hvor denne markering antydes af den udskårne linje. Dette eksempel viser, hvordan forskellige kropstegninger, især dem i kontrasterende farver, kunne angives og undertiden stadig kan spores i relieffer, selv om bemalingen for længst er forsvundet.

Grafiske regler

Et andet træk, der skal tages i betragtning i dyrebilleder, er størrelsesforholdet. I ægyptisk gravudsmykning angiver en menneskefigurs størrelse dets status. Jo større personen er, desto vigtigere var han (eller hun) i det ægyptiske samfund. I fremstillinger af dyr ser dette system ud til at være nedbrudt, da størrelsen er om ikke vilkårlig, så i hvert fald noget inkonsekvent. Som tidligere nævnt bliver dorcagazellen, selv om den i det virkelige liv er betragteligt mindre end sabeloryx, ikke afbildet som sådan i gravene. Den kan være lidt mindre, men stadig ude af proportioner. Inkonsekvens i dyrs størrelse er faktisk ganske almindeligt. I Merefnebef's grav kan man for eksempel se en hyrde med en stor flok gæs, der rager op over hovedet på ham [fig. 19]. Endvi-

6 [Den ubetinget fornemste gengivelse af et dyrs pels i ægyptisk kunst kan ses i en stenbuk i Kenamons grav i Theben (TT 93) fra 18. dynasti (se bagsiden): N. de G. Davies, *The Tomb of Ken-Amun at Thebes*, New York 1930, II, pl. 50; C.K. Wilkinson, *Egyptian Wall Paintings. The Metropolitan Museum of Art's Collection of Facsimiles*, New York, 1983, fig. 23.]

7 Temp. nr. 6.9.32.1. [Et fint fotografi findes i udstillingskataloget C. Ziegler (red.), *L'art égyptien au temps des pyramides*, Paris 1999, kat. 102.]

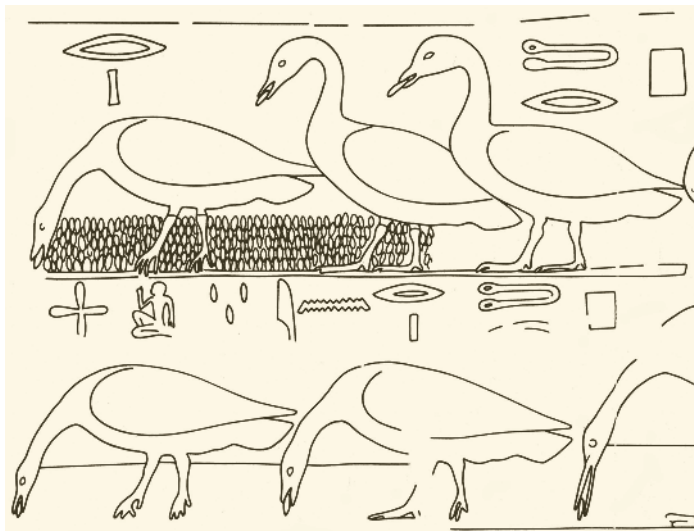

Fig. 20 Gående gæs. Nikauisesis grav, Sakkara, fundet 1979-80. Fra Kanawati og Abd-el Raziq, *Nikauisesis*, pl. 49. Courtesy of the Australian Centre for Egyptology, Macquarie University.

dere er nogle af de mindste skabninger som sommerfugle og andre flyvende insekter afbildet mange gange større end fugle og pattedyr. Det indbyrdes størrelsesforhold mellem dyrene var således enten ganske betydningsløst for ægypterne, eller også blev stor størrelse somme tider anvendt for at signalere nogle arters særlige betydning, hvis mening nu er gået tabt.

Brugen af størrelse for at angive status er en "grafisk regel", en kode brugt i gravscenerne for at tydeliggøre information for beskueren, og selv om der mangler konsekvens i dyrefremstillingerne, var der andre regler der blev fulgt. For eksempel blev forskel i horn anvendt for at adskille forskellige arter klovdyr. Det drejer sig netop om en "grafisk regel", for selv dyreunger blev afbildet med horn i fuld størrelse, uanset at de mangler dem som små. Men ved at medtage artens karakteristiske horn lades tilskueren dog aldrig i tvivl om, hvilke dyr det drejer sig om. Orientering kunne også bruges som en markør for en art. Den store kunsthistoriker Heinrich Schäfer (1868-1957) bemærkede, at hvor krokodiller og firben allerede tidligt i historien afbildes set oppefra med alle fire ben synlige, ændrede kunstnerne snart dette, således at firben vedblev at blive afbildet fra denne vinkel, mens krokodiller udelukkende ses i profil.⁸ En forskel i orientering fjernede således enhver tvivl om, hvilket dyr beskueren stod over for.

8 En engelsk udgave af *Von Ägyptischer Kunst* udkom i Oxford i 1974 som *Principles of Egyptian Art* med citatet på s. 150.

De afbildede dyrs adfærdsmønstre

Vi møder således mange slags anatomisk korrekte og smukt gengivne dyr i gravenes relieffer og malerier. Yderlige er dyrene ofte gengivet i færd med aktiviteter, der passer til deres individuelle art, hvilket viser, at ægypterne, eller i hvert fald deres kunstnere, observerede dem meget omhyggeligt og forstod, hvordan de forskellige dyr opfører sig. Indtil nu har min forskning vist, at ægypterne er yderst bevidste om dyrs adfærdsmønstre, som kan inddeles i otte brede kategorier: i bevægelse, i gruppering, i hvile, under fouragering, ved fødeindtag, mod fjender, i parring, opdragelse af afkom og på rov.⁹ I almindelighed har jeg bemærket, at ikke blot var de ægyptiske kunstnere bekendt med storslåede og imponerende aktiviteter, men også sjældne og følsomme gøremål. Et par eksempler illustrerer diversiteten i adfærd fra det diskrete til de spektakulære.

I bevægelse

I vægudsmykningen viser stående fugle ingen tegn på at bevæge sig fremad. Selv om de har spredte ben, som når de går, bøjer de dem ikke, og begge tåpar ses altid i flugt med jorden. I Nikauisesis grav i Sakkara (Gamle Rige) er der dog tre gæs, der ikke står med flade fødder, men i stedet har samlet tæerne, så at kun spidsen rører jorden [fig. 20].¹⁰ I naturen trækker gående fugle tæerne sammen som refleks for at løfte dem, idet de træder fremad. Disse billeder viser dermed et bemærkelsesværdigt forsøg på en give et visuelt nøjagtigt billede af en gående fugl. Det fremgår tydeligst hos en fugl, der er stoppet midt i bevægelsen, mens den holder sin forreste fod flad og samtidig krummer tæerne på den, der følger. Dens fæller trækker derimod begge sæt tæer sammen som for at give indtryk af en fortsat bevægelse, hvor hver fod løftes hurtigt, den ene efter den anden.

Parring

Parring er en endnu mere slående type dyreadfærd, som er et specielt hyppigt tema i gravudsmykningen. Handlingen afbildes troværdigt med en standard-stilling, hvor hannen rejser sig på bagbenene bag en stående hun. I et par enkelte, sjældne tilfælde et der tilføjet endnu en detalje, der røber yderligere

9 Jf. en kælvende ko i Hetepets nyfundne grav i Giza s. 45 i dette nummer og en kommentar til scener med køer med vanskelig kælvning i Evans, *Animal Behaviour*, s. 171-2.

10 N. Kanawati og M. Abd-el Raziq, *The Tomb of Nikauisesis: the Teti Cemetery at Saqqara*, vol. 6, Warminster 2000, pl. 49.

kendskab til visse arters individuelle parringsstil. I Nimaatras grav i Giza står hverken en nubisk æselhan (*Equus africanus africanus*) eller en sribet hyænehan rejst op som vanligt, men læner sig frem for at hvile snuden på deres partners hals. Denne særegne adfærd vises også tydeligt i Ukhhoteps grav i Meir (Mellemste Rige) [fig. 21], hvor den parrende løve begraver sin snude i en hunløves hals.¹¹ Dette svarer faktisk til deres opførsel i det virkelige liv, da hannen i alle disse arter gentagne gange bider hunnens nakke under parringen. Dog vil hunnen ligge ned under parringen. Dette viser, at det snarere end et ønske om biologisk korrekthed var kunstneriske betragtninger, der lå bag kompositionen.¹²

De karakteristiske stillinger, der associeres med parringen, gør dem ret lette at få øje på. I to grave fra 6. dynasti (Tjetu i Giza [fig. 22]¹³ og Idut i Sak-kara) er kvægets adfærd lige inden parringen imidlertid også blevet bemærket. Efterhånden som en ko kommer i brunst, bliver der udløst feromoner¹⁴ i dens hud og urin. Tyre kan opfatte dette duftsignal ved at stikke næsen ind under koens hale. I begge scenerne i gravene strækker en tyr hovedet frem og anbringer sine næsebor lige under halen på den ko, der går foran. Koen reagerer ved brat at løfte halen, en handling, der ofte ses, når koen er mest frugtbar, hvor deres reaktion således røber, at den er yderst modtagelig. Da en tyr omgående ønsker at parre sig med en ko i brunst, signalerer dens snusen ofte, at det er lige op over. Indskrifterne ovenover viser, at ægypterne forstod hannens seksuelle hensigter, for i begge eksempler opfordres hyrderne til omgående at flytte koen væk fra tyren!

På rov

I gravscenerne ser vi ofte dyr på rov. For eksempel vises genetter og faraorotter ofte i marskscenerne, mens de jager og rent faktisk angriber små fugle. Men blandt de mange dyrearter, der oftest er i gang med det sådant projekt, er det, der er mest nøjagtigt gengivet, en løve på jagt [fig. 23]. Jagtscener fra Giza og Sakkara rummer flere eksempler på løver, der angriber tyre. I hvert billede bider løven sit offers mule, mens offeret også undertiden skider af frygt

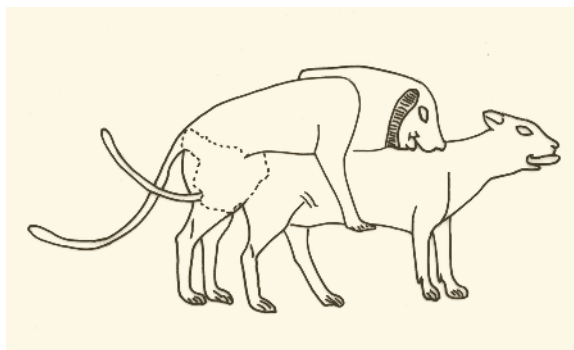

Fig. 21 Løver under parringen. Ukhhoteps gravn Meir. Tegnet fra Blackman, *Meir II*, pl. 7.

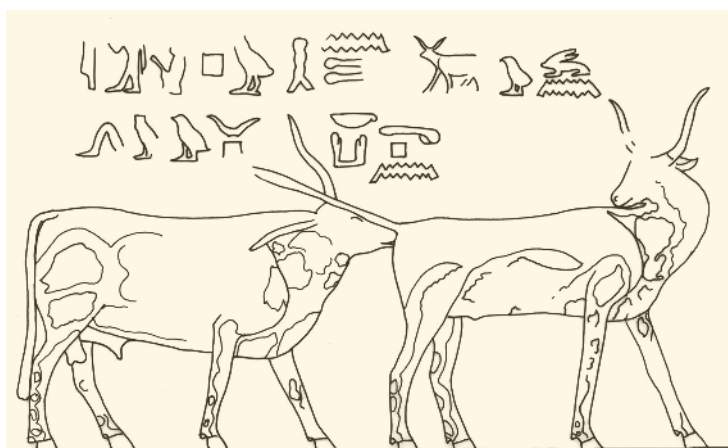

Fig. 22 Tyr snuser til en brunstig ko. Tjetus grav, Giza. Tegnet fra Simpson, *Mastabas*, fig. 22.

Fig. 23 Løve angriber en ko-antilope. Amenemhats grav, Beni Hassan. 12. dynasti. Foto Kurt Hellemose.

11 W. Blackman, *Rock Tombs of Meir II*, pl. 7.

12 Evans, *Animal Behaviour*, s. 159 og pl. 10M, jf. s. 167.

13 W.K. Simpson, *Mastabas of the Western Cemetery I*, Boston 1980, fig. 22.

14 Den Store Danske: "feromoner, kemiske stoffer, som individer af samme art sender signaler til hinanden med, og som udløser et adfærdsmæssigt respons hos modtageren".

Fig. 24 Løve angriber en tyr der skider af skræk. Mererukas grav, Sak-kara. Foto LM.

Fig. 25 Løve kvæler en gnu ude i det virkelige liv. Tegnet fra M. Penny og C. Brett, *Predators: Great Hunters of the Natural World*, London 1995.

[fig. 24]. I naturen dræber løver enten ved at brække nakken på deres bytte eller ved at lukke deres kæber over byttets mund og næsebor og langsomt kvæle det ihjel. Dette kan tage flere minutter, så løven må stramme sin krop og være sikker på, at kæberne fastholder deres greb. Når man følger en løve i færd med at kvæle en antilope eller en gnu [fig. 25] og sammenligner det med scenen på væggen, er det forbløffende at se, at ægypterne kendte denne adfærd særdeles godt. I begge tilfælde er løvens kæber låst om offerets snude: hver løve sidder på sit underlagte bytte: de løfter en pote til offerets næse; og de har begge løftet hale. Overensstemmelsen mellem oldtidens billeder og løvernes adfærd er slående, og det giver os en enestående lejlighed til både at se og forstå præcis hvad den ægyptiske kunstner så og oplevede for tusinder af år siden.

Når man først har fået øje for dyrene i de ægyptiske dyrescener, fascinerer de os og drager os ind i en

verden, der trods tidens gang er fuld af dynamisk liv og drama. De byder både på en fest for øjet og stof til eftertanke. Vi er dog ikke de første til at blive betaget over disse billeder. I koptisk tid ser det ud som om de tidlige kristne igen begyndte at sætte pris på dyreliv, for det er der rigtig mange eksempler på i deres kunst. Det er fascinerende, at mange af de samme dyr findes både i oldægyptisk og koptisk kunst, og det ser yderligere ud som om nogle billeder er kopieret direkte fra gravudsmykningen. I Kairers grav i Sak-kara (6. dynasti) er der et billede af en Nilkrokodille, der lægger æg under vandet [fig. 26].¹⁵ Det er et yderst sjældent motiv, ja det er faktisk unikt i ægyptisk kunst. Dyret løfter halen lige op for at vise sin bunke af æg neden under (en højst usædvanlig stilling sammenlignet med andre krokodillebilleder), og en stor lotusblomst flyder lige bag den. Det er forbløffende, at et koptisk relief fra det 5. årh. skåret i træ også afbilder en krokodille under vandet [fig. 27].¹⁶ Den er ikke færd med at lægge æg, men den løfter sin hale ret op for at afsløre en "frøbælg" nedenunder. Igen flyder der en lotusblomst umiddelbart bag ved. Lighederne mellem de to billeder er slående og kunne faktisk tyde på, at den koptiske kunstner søgte inspirationen til sit arbejde i de mange grave, der lå spredt i det ægyptiske landskab. Det vidner om den virkning Ægyptens forunderlige menageri havde og stadig har, længe efter at det først blev udhugget og malet.

15 Om denne unikke scene se Evans, *Animal Behaviour*, s. 175-6.

16 L. Evans, 'Animals in Coptic Art', *Göttinger Miszellen* 232, 2012, s. 63-73.

Fig. 26 Krokodille lægger æg i sandet, her gengivet som om den lægger dem på bunden af floden. Fra Kairers grav i Sakkara. Tegnet fra Lauer, *Saqqara*, pl. 67.

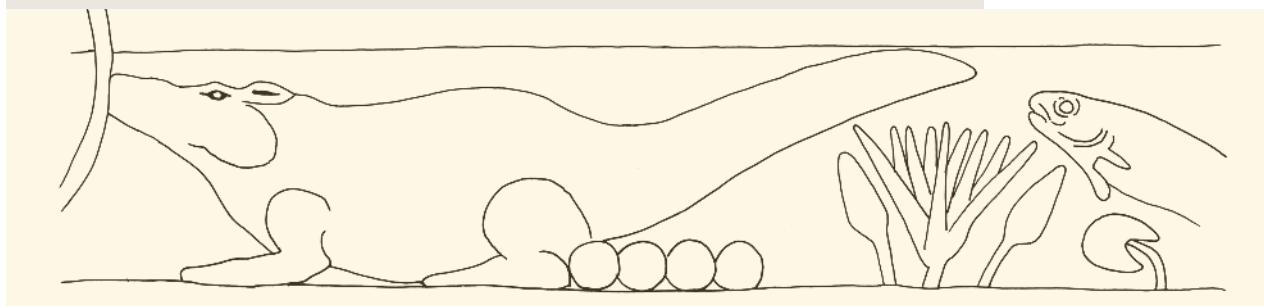

Fig. 27 Krokodille med "frøbælg". Relief inv. nr. 7211 i Det Koptiske Museum, Cairo. 6. årh. Fra museets hjemmeside <http://www.coptic-cairo.com/museum/selection/wood/wood.html>

Litteratur om dyr og fugle

D.J. Brewer og R.F. Friedman, *Fish and Fishing in Ancient Egypt*, Warminster 1989.

D.J. Brewer, D.B. Redford og S. Redford, *Domestic Plants and Animals: The Egyptian Origins*, Warminster 1994.

P.F. Houlihan, *The Animal World of the Pharaohs*, London 1996.

P.F. Houlihan, *The Birds of Ancient Egypt*, Warminster 1986.

P. Germond og J. Livet, *An Egyptian Bestiary*, London 2001.

L. Karlof, (red.), *A Cultural History of Animals in Antiquity*, Oxford 2011.

S. Lewis og L. Llewellyn-Jones, *The Culture of Animals in Antiquity: A Sourcebook with Commentaries*, Abingdon 2017.

D. Osborn og J. Osbornova, *The Mammals of Ancient Egypt*, Warminster 1998.

P. Vernus, P. og J. Yoyotte, *Le Bestiaire des Pharaons*, Paris 2005.

Hvor intet andet er nævnt, er tegningerne af Mary Hartley og illustrationerne fra Gamle Rige.

Lise Manniche

I begyndelsen var øllet...

En ægyptisk beretning fortæller, at solguden Ra var blevet gammel i sit lange jordiske liv, og at menneskene i Nubien, som han havde skabt, planlagde en revolution for at afsætte ham. Ra får dog nys om planerne, og han konfererer med de andre guder, som råder ham til at sende sin datter Hathor (soløjet) ud for at give dem en lærestreg.

Men Ra vil have total magt (på ægyptisk *shmt*) over menneskene. I samme øjeblik opstod Sakhmet, løvegudinden, som omgående pålægges at fuldbyrde opgaven [fig. 1]. I den 11. time fortryder Ra, men hvordan skal gudinden bremses? Ra beordrer bryggerne på Elefantine til at blande deres nybryggede øl med rød okker for at få det til at ligne blod. Natten inden gudinden selv når frem til rebellerne i Nubien, bliver den potente drik hældt ud på markerne i tre håndsbredders dybde, og denne fristelse kan den blodtørstige gudinde ikke modstå. Hun bliver så beruset, at hun slet ikke kan genkende menneskene og tager hjem i stedet. Ra kan trække vejret lettet og lover hende rigeligt med drikkevarer ved alle landets fester. Sammen med musik og dans skal øl og vin medvirke til at "berolige" den vrede gudinde. Efter al den sindsbevægelse var Ra blevet træt. Hans datter Nut skabte sig om til en ko (himmelkoen) og bar ham op til sit himmelske palads, hvor han nyder sit otium den dag i dag. Men gennem myten¹ var et kim lagt, der skulle komme til at legi-

- 1 For et resumé se A. von Lieven, 'Wein, Weib und Gesang – Rituale für die Gefährliche Göttin', i C. Metzner-Nebelsick (red.), *Rituale in Vorgeschichte, Antike und Gegenwart*, Internationale Archäologie 4, Rahden 2003, s. 47-55 med citat s. 47-48. Den først kendte del af "Bogen om Himmelkoen" blev nedskrevet på et af de gyldne skrin, der omsluttede Tutankhamons kister, derefter i Sethi I og Ramesses II, III og VI's grave. En af versionerne af de sammenflettede myter er oversat af E. Wente i W. Kelly Simpson (red.), *The Literature of Ancient Egypt*, New Haven og London 2003, s. 289-292. Fælles for myterne er menneskenes opstand og den "vrede", destruktive gudinde, der i den første myte er hans datter og kaldes hans øje, som primært viser sig som en kobraslange på hans pande, og hvis opgave det er at tilintetgøre hans fjender. Gudinden kan på et øjeblik forvandle sig fra at være en blid kat til at blive en vild løvinde. I den rolle ser vi her løvinden Tefnut, stjernen Sothis, den memfitiske løvinde Sakhmet og andre mindre kendte gudinder. I den anden myte kaldes hun Hathor. Det er karakteristisk for ægyptiske guder, at de kan påtage sig hinandens roller uden at miste deres identitet.

timere et adfærdsmønster ikke blot blandt guderne, men blandt mennesker på jorden: at lade sig påvirke af alkoholiske drikke ved særlige lejligheder – og med et formål.

De arkæologiske spor af øl går også langt tilbage, nærmere bestemt til omkring 3700 f.Kr. Resterne af et bryggeri med tre store krukker blev i 2005 udgravet af polske arkæologer i Tell el-Farkha i Deltaet [fig. 2].² Ni lignende anlæg af tidlig dato er fundet i Abydos, to af dem med henh. 35 og 23 kar.³ Mindre kendte installationer fra den tid er siden 2003 blevet udgravet i Hierakonpolis.⁴ Disse er af hvad vi ville kalde industrielt format. Der blev fundet krukker nedsat i et opvarmningsanlæg med plads til 75,7 liter i hver, sat i grupper på 6 eller 10 i mindst to forskellige områder af byen.

De klassiske forfattere

Ifølge historikeren Diodor (1. årh. f.Kr. IV,2) var det "Dionysos", dvs. Osiris, der opfandt øllet, som han selv syntes smagsmæssigt var på højde med vin (1,34, 10-11). Skribenten Athenæus (2.-3. årh. e. Kr., 1, 34, B) citerer en ukendt kilde for at hævde, at ægypterne holdt af vin, men for at hjælpe de mindre velbemidlede blev der brygget en drik på byg. De, der indtog den, blev så opstemte, at de begyndte at synge og danse og i det hele taget opføre sig som folk der havde fyldt sig med vin. De, der er berusede af vin, falder med ansigtet nedad, skriver han, mens de, der har indtaget bygøl, ligger på ryggen, for vin gør dig tung for oven, mens øl slår dig helt ud. Trods dette tilsyneladende stigma i senere tid var øl ikke desto mindre også en drik for konger og eliten. Geografen Strabo, der skrev sit berømte værk om-

Fig. 1 Sakhmet-statue i Mut-templet, Karnak. Amenhotep III's tid. Foto LM.

Fig. 2 Rekonstruktion af bryggerianlægget i Tell el-Farkha (fra nettet).

kring kejser Augustus' tid, fortæller at bygøl var en typisk ægyptisk drikkevarer. Den findes hyppigt blandt mange stammer, men alle bruger forskellige opskrifter. I Alexandria var det en af de populære drikke. Æthiopierne (dvs. nubierne) lavede en øl af både byg og hirse (XVII 2,2). Herodot, der ellers er velinformeret om alt i det 5. årh. f.Kr., siger mærkeligt nok, at der kun var øl, men ingen vin i Ægypten (II,77), men andetsteds (II,60) beskriver han f.eks., hvordan indbyggerne i Bubastis bliver overdådigt berusede af vin ved den årlige fest for den lokale gudinde (se nedenfor).

Øl som del af kostpyramiden

I det faraoniske Ægyptens sociale liv havde øl flere roller at spille.⁵ Primært var øl en del af "kostpyramiden", dvs. det var en del af det helt nødvendige kalorieindtag. Da brød og øl kræver de samme ingredienser og noget af det samme udstyr, har produktionen fundet sted i samme eller tilstødende

- 2 L. Kubiak-Martens og J.L. Langer, 'Predynastic beer brewing as suggested by botanical and physicochemical evidence from Tell el-Farkha, Eastern Delta', i B. Midant-Reynes og Y. Tristant (red.), *Egypt at its Origins 2. Proceedings of the International Conference "Origin of the state, Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Toulouse (France), 5th-8th September 2005, Orientalia Lovaniensia Analecta 172, Leuven 2008, s. 427-441.
- 3 T.E. Peet og W.L.S.Loat, *The Cemeteries of Abydos 1912-1913*, London 1913, ill. 1-2, fig. 1-2, pl. I. Tegning i B. Kemp, *Ancient Egypt, Anatomy of a Civilization*, (2. udgave), London 2006, fig. 61(1).
- 4 <http://www.hierakonpolis-online.org/index.php/explore-the-predynastic-settlement/the-brewery> Se også under lokaliteterne HK 11C og HK 24.

- 5 Om øl generelt se W. Helck, *Das Bier im Alten Ägypten*, Berlin 1971; W. J. Darby, P. Ghalioungui og L. Grivetti, *Food: The Gift of Osiris*, London etc. 1977, vol. 2, s. 529-550; A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries*, 4. udg. opdateret af J.R. Harris, Oxford 1962, s. 10-16; F. Feder, 'Beräuschende Getränke im alten Ägypten. Das ägyptische Bier – ein "Durstlöcher" für Lebende und Tote', *Das Altertum*, 51, 2006, s. 81-93.

lokaler, hvad enten der er tale om privat eller industriel fremstilling. Et sådant samlet anlæg fra Gamle Rige blev i vinteren 2017-18 fundet i Edfu af arkæologer fra universitetet i Chicago.⁶ Det bageri, der indtil nu har fået mest omtale, er det der blev udgravet af Mark Lehner i Giza i 1991-92, for det producerede brød til de arbejdere, der byggede Cheops-pyramiden.⁷ Lehnens efterfølgende udgravninger viste, at de fik suppleret dette med proteinrigt kød og fisk. Ud fra de arkæologiske fund her er der ingen sikre tegn på ølproduktion i industriel størrelsesorden (som f.eks. det ovenævnte bryggeri i Hierakonpolis), men vi kan sammenligne dels med de mange billeder af bageri og bryggeri side om side, dels med regnskaber fra kong Neferirkaras dødetempel fra 5. dynasti, hvor der på årsbasis blev leveret 100.800 rationer brød, øl og andet bagværk til opretholdelsen af kongens døde kult (i snit 276 rationer om dagen).⁸ (Det var dog ikke alle, der fik øl. I et fragment af en liste på papyrus fra hans søn Neferra's tid fik hoflægen, hofchefen, vaskemanden og kornmaleren 2 brød og 1 krus øl hver om dagen, mens der var bagværk men ingen øl til klædehandleren, dørvogteren, kokken, gartneren og håndværkerne.)⁹

Et usædvanligt tilfælde kendes fra en fortælling, der finder sted i Gamle Rige. Den lærde Djedi havde nået den ærværdige og ideelle alder af 110 år. Han var troldmand, studerede sine bøger og havde elever – aktiviteter, der krævede et kalorieindtag af mytologiske proportioner: 500 brød, en halv okse og 100 krus øl – hver dag! Han blev hidkaldt for at vise sine evner for selveste farao (der ikke bare skulle

Fig. 3 Der bæres øl frem. Træfigur i Glyptoteket ÆIN 1571. 1. Mellemtid. Foto LM.

underholdes, men havde en seriøs dagsorden). Da Djedi havde givet et acceptabelt svar på kongens spørgsmål om hvem der skulle efterfølge ham på tronen, blev hans forplejning nu overtaget af paladset og yderligere forøget til 1000 brød, en okse og 100 bundter grønsager med de samme 100 krus øl [fig. 3].¹⁰

“Historien om den veltalende bonde” fra Mellemste Rige handler om en mand, der snarere var handelsmand end bonde, og som i embeds medfør kom galt af sted, da hans lille karavane med varer blev overfaldet af en slem røver i området mellem Fayum og Nilen.¹¹ Historien handler om hans eminente talegaver, der får ham ud af kniben, men i vores sammenhæng er det hans rejsekost, der er interessant. Manden fra oasen skulle ud på en omkring 220 km lang rejse t/r. Hans kone havde lavet brød og øl fremstillet af 6 skæpper korn (= 33 kg) til at tage med, og med den strækning, belæssede æsler kunne tilbagelægge om dagen, ville det være tilstrækkeligt. En dagsration på tilsvarende 1,5 kg korn pr dag pr voksen kender vi også fra Nye Rige.

I den lange offerliste, der breder sig på den sydlige ydervæg af Ramesses III's dødetempel i Medinet Habu, får vi detaljer om templets regnskaber, udtrykt som lister over ofre, som efter på symbolsk vis at have passeret forbi gudernes offerborde endte

6 <http://www.independent.co.uk/news/science/archaeology/egypt-beer-making-ancient-brewery-archaeologists-a8201471.html>

7 M. Lehner, *Egyptens pyramider*, København 1998, s. 236-237. Se også *The Oriental Institute Annual Report 1993-1994*, s. 26-29 om bageriet og rekonstruktionen af det: https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/ar/91-00/93-94/93-94_Giza.pdf

8 Abusir papyri: P. Posener-Kriéger, *Les archives du temple funéraire Néferirkarê-Kakai. Les papyrus d'Abusir. Traduction et commentaire*, BdÉ 65, Cairo 1976, s. 231-255.

9 H. Vymaszalová, ‘The accounting documents from the papyrus archive of Neferre and their specific terminology’, Czech Institute of Egyptology 2005, dok. 48, s. 33, 183-5 (disputats tilgængelig online): https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/2728/RPTX_2005_1_11210ASZK00844_131854_0_26384.pdf?sequence=1&isAllowed=y

10 Hele historien, hvoraf den om Djedi er indsat i rammefortællingen, blev nedskrevet omkring 1500 f.Kr. og er oversat i Simpson, *op. cit.*, s. 13-24. Om Djedis magiske evner se Ida Adsbøl Christensens artikel i dette nummer af Papyrus.

11 D. Kurth, *Der Oasenmann*, Mainz am Rhein 2003, med omtale af ølrationen s. 17 og 66.

Fig. 4 Relief fra Kaemreus mastaba nu i Det Ægyptiske Museum i Cairo (andre blokke fra graven kan ses på Glyptoteket). Kornet stødes, urenheder pilles fra (th) og en dejklump formes (?) (tv). Gamle Rige. Foto LM.

Fig. 5 En kvinde grutter korn. Kalkstensmodel i Det Ægyptiske Museum i Cairo. Gamle Rige. Foto LM.

Fig. 6 Træmodel af bryggeri med bageri i baggrunden. Det Ægyptiske Museum i Cairo. Mellemste Rige. Foto LM.

Fremstilling af øl¹³ er afbildet på mange gravvægge fra Gamle Rige (5. og 6. dynasti), i et vist omfang efter samme model med identiske elementer og aktører, men dog med individuelle variationer, og i enkelte tilfælde i Mellemste Rige og et par stykker i Nye Rige [fig. 4,5,8]. Tjenerfigurer af kalksten fra Gamle Rige og talrige modeller af træ fra Mellemste Rige supplerer med fremstillinger i rundplastik.¹⁴ Billedteksterne til fremstillinger af ølbrygning i Gamle Rige kombinerer fagudtryk med løsrevne replikker fra brygernes egen mund. På grundlag af seddelarkivet til den store ordbog i Berlin og med referencer til nyere litteratur har Stefan Grunert sammensat en liste over bryggeudtryk, som bidrager til fortolkningen af de afbildede aktiviteter, selv om flere udtryk endnu er uafklarede.¹⁵

KORNET

Korn er hovedingrediensen i øl, og her kommer i den faraoniske oldtid især byg og emmer i betragtning. Det hævdes almindeligvis, at de indledende øvelser er identiske med dem, der brugtes i bageriet, og at grundlaget for øl var et let bagt brød. Det er afbildningerne af brygning, der er udgangspunktet

i præsternes maver. 60 dage om året var “almindelige festdage”, og her skulle der i alt fremstilles minimum 84 brød og 15 krukker øl. Til festen for guden Sokar steg mængden til 3694 brød og 905 krukker øl. Til Opet-festen i Luxor-templet, som fejrede gudens og kongens foryngelse – på dette tidspunkt varede den hele 27 dage – blev der travlt med 11.341 brød og 385 krukker øl¹² (det svarer til 410 brød og 14 krukker øl i gennemsnit pr dag.) Vi ved ikke hvor mange ansatte, der skulle dele dette, men det ville i hvert fald kræve både bryggeri og bageri af en anelig størrelse.

Bryggemetoder og ingredienser

Helt basalt består øl af en kornsort, hvis kerner (i naturlig stand eller let spiret) stødes, blandes med vand, filtreres og sættes til gæring. Findelingen af kornet frigør enzymer, der omdanner stivelsen i kornet til sukker, hvorved det ændres til alkohol under gæringen.

12 Kemp, *op. cit.*, s. 270.

13 Tak til Lars Hansen (“De tossede bryggere”) for at lade mig overvære en stor del af vore dages hjemmebryggeproces i sit køkken i Østermarie i februar 2018.

14 For en beskrivelse af arbejdsgangen i Mellemste Rige (Mektras model) se Kemp, *op. cit.*, s. 172-174 med tegning.

15 S. Grunert, ‘Bierbräuer unter sich’, *Göttinger Miszellen* 173, 1999, s. 91-112. Et resumé af den gængse fortolkning med nogle af de relevante ægyptiske ord gives af W. Helck, ‘Bier’ i *Lexikon der Ägyptologie* I, kol. 790. Se også Feder, *op. cit.*

Fig. 7 Gravmodel i Det Ægyptiske Museum i Cairo. De liggende krukker kan have rummet malt. Mellemste Rige. Foto LM.

for denne antagelse, men da de er ganske summariske med lige så kortfattede eller irrelevante tekster, rummer de samtidig mulighed for fejlfortolkninger. Oldtidens billedkunstnere var meget afhængige af traditionelle forlæg og var ikke nødvendigvis specialister i ølbrygning, og også de ægyptologer, der tidligere udelukkende benyttede sig af billedmaterialet, kan have misfortolket processen. Nyere forskning viser i hvert fald, at denne metode ikke var den eneste. Undersøgelser af aflejringer på indersiden af potteskår eller i bunden af ølkrukker fra arbejderlandsbyer i Nye Rige (Amarna og Deir el-Medina) viser, at her var ingredienserne fortrinsvis byg (*Hordeum vulgare*), men også emmerhvede (*Triticum dicoccum*) fandt anvendelse, enten hver for sig eller blandet i forskelligt forhold. Der er ikke beviser for, at ægypterne kendte til vores hvedetype (*Triticum aestivum*) før romerne. Analyser med bl.a. SEM ("scanning electron microscope") af undertiden ganske små rester af materiale kan givet et stærkt forstørret billede af overfladen af sådanne substanser og afsløre, hvilke processer stivelseskornene har været udsat for. Her var der ingen spor af, at processen begyndte med et let bagt brød, men derimod var der indikationer af, at maltet korn var en ingrediens.¹⁶

Ud over de nævnte kornsorter kendes fra teksterne også *k3mwtt*, som blev anvendt både til brød og øl. Eksempelvis omtales det i den tredje time af Portbogen (der beskriver den afdøde konges rejse i underverdenen, hvor nattetimerne er adskilt af porte). Ofre i "Flammesøen" er udspecificeret som brød af kamut og *hnkt*-øl af kamut. I den store

ordbog oversættes det som "byg"¹⁷, hvorimod en nyere ordbog (Hannig) har "aks" med en * for "usikkert". Usikkerheden er særlig frustrerende, da navnet "kamut" siden 1999 er blevet registreret for en hvede, der ellers er navngivet efter et område i Iran, Khorasan hvede (*Triticum turgidum* ssp. *turanicum*).¹⁸ Den er kendetegnet ved at have kerner, der er 2-3 gange større end anden hvede. Ud fra en håndfuld korn, formodentlig købt i Cairo i 1949, er der vokset en myte om, at det skulle være "Tutankhamons korn". Kamut anvendes undertiden som ingrediens i øl. Dyrkningen af kornet er nu big business i USA, men forbindelsen til faraonerne er,

16 D. Samuel, 'Brewing and baking', i P. Nicholson og I. Shaw, *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge 2000, s. 547-557 og 569-570 med fyldig litteratur. Se også kort artikel af samme: 'A new look at bread and beer', *Egyptian Archaeology* 4, 1994, s. 9-11 med et afsnit om hvordan det skotske bryggeri Scottish and Newcastle plc. forsøgte at genskabe det oldægyptiske bryg. Øllet blev solgt som "Tutankhamons øl" i Harrods i London. Bryggeriet blev opkøbt af Heineken og Carlsberg i 2002.

17 Wb V, 106.12-13.

18 Det er uklart hvordan firmaet fandt frem til navnet kamut. Historien om kamut kan læses på kamuts egen hjemmeside: <https://www.kamut.com/en/discover/the-story>

Fig. 10 Sugerør på stele i 1892.35 i Art Institute Chicago. Mellemste Rige. Fra nettet.

Fig. 8 Malt eller smuldret brød presses gennem en sigte med vand. Det Ægyptiske Museum i Cairo. Mellemste Rige. Foto LM.

Fig. 9 Sugerør, her brugt som hævert? Vægmaleri fra thebansk grav i Det Ægyptiske Museum i Turin. 18. dynasti. Foto LM.

for at sige det mildt, dårligt dokumenteret, som det også antydes på en anden side af hjemmesiden.¹⁹

MALT

Når korn spirer, forøges dets naturlige indhold af enzymer, som konverterer en del af stivelsen til sukker, der i forbindelse med vand danner malt. Denne proces kunne fremskyndes ved let opvarmning. For at holde malten fri for mug og kontrollere udviklingen af de aktive enzymer under spiringen skal denne klistrede masse vendes. Den kunne anbringes i et tyndt lag i krukker, der blev lagt på siden og let kunne rulles for at lufte den [fig. 7].²⁰ Når malten var klar, blev den let malet på en sadelkværn for at løsne skallerne, der blev fjernet, og der blev tilsat vand for at opnå en grødagtig konsistens ("mask"). Ud fra analyserne er der tegn på, at uopvarmet malt med enzymerne intakte i nogle tilfælde blev blandet med mere fremskreden opvarmet malt. Masken blev skyllet i en si ("mæskning"), hvorved den flydende substans ("urt"), blev filtreret ned i krukken [fig. 8],

Masken, der blev tilbage i sien (kaldet *srmt*)²¹ kunne spises, men de sidste avner skulle spytted ud. Hvis der var avner tilbage i det færdige øl, kunne man undgå at det ødelagde oplevelsen ved at drikke øllet

¹⁹ <https://www.kamut.com/en/discover/the-grain>

²⁰ Efter et foredrag af forfatteren på Glyptoteket d. 19. april foreslog øleksperten Per Kølster, at malten kunne fremstilles i forvejen, evt. på et andet sted. I så fald kunne malten medbringes som rejsekost og blandes med vand efter behov til en "instant beer", der kun behøvede at gære lidt i varmen.

²¹ N. de G. Davies, *The Tomb of Antefoker*, London 1920, pl. 11, jf. A.H. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastika*, Oxford 1947, s. 234*-235* nr. 563.

med sugerør. Dette var tilsyneladende en udenlandsk opfindelse [fig. 9], men teknikken kan være anvendt i Ægypten allerede i Mellemste Rige [fig. 10].²² Mængden af det tilsatte vand under mæskningen bestemte alkoholprocenten. Urten kunne filtreres med vand flere gange og gav tyndere og tyndere øl. Modsat kunne urten filtreres med ny mask og derved opnå forøget styrke. Moderne forsøg med denne metode kan producere øl med 6 – 8.1% alkohol.²³ I vore dage anvendes i vid udstrækning en ristet malt, der kan give en sødlig, karamelagtig smag. Det kunne være en lignende proces, der gemmer sig bag ordet *bnr*, "sød" i *hnkt bnr*, "sødt øl".

I Kilde: billeder, figurer mm

byg og/eller emmer

- stødes i morter eller kværn (evt. som malt)
- sigtning/rensning
- tilsættes vand
- æltes (med hænder/fødder) til dej
- forhævning og bagning
- letbagt brød smuldres i vand og filtreres til **urt**
- gæring (evt. med vildgær) af urten
- hældes på mindre krukker

II Kilde: analyser af bærme

byg og/eller emmer

- sættes til spiring (*enzymer frigøres*)
- rå (og/eller ristet?) malt stødes i kværn
- stamper med varmt vand (*mask*) (*enzymer nedbryder stivelse til sukker*)
- filtrering til **urt**
- gæring med vildgær af urten (*ændrer sukker til alkohol*)
- hældes på mindre krukker

²² Stele i Art Institute Chicago 1892.35: <http://www.artic.edu/aic/collections/artwork/127894>

²³ R. Freed (red.), *Egypt's Golden Age: The Art of Living in the New Kingdom 1558-1085 B.C.*, Boston 1982, s. 109.

Fig. 11 Vild banananplante afbildet på krukke fra Nagada II-perioden ca. 3450-3300 f.Kr. Metropolitan Museum of Art, New York, inv. nr. 36.1.123. Foto LM.

Fig. 12 For oven ses gæringskar(?). To rækker krukke med bunden i vejret er anbragt i et stort, åbent kar. For neden forberedes malten. Kenamuns grav (TT 93). Foto LM.

FERMENTERING

Den efterfølgende fermentering, der omdanner kornets stivelse til alkohol, kan have været brugt af ægypterne efter fire metoder:

- 1 Urten hældes i uvaskede kar, hvor gærceller sidder tilbage i leret
- 2 "Surdejsmetoden", hvor man gemmer lidt af sit bryg til næste omgang
- 3 De gærceller, der findes i luften, udnyttes ved at lade urten fermentere i åbne kar
- 4 Der anvendes en forberedt gærkultur samlet fra egnede frugter i lukkede kar

En analyse foretaget i 1977 på Farmaceutisk Højskole i København påviste gærceller dyrket på vild banan i rester på et potteskår fundet i TT 74 (18. dynasti). Selv om de første fysiske spor af vilde bananer i Ægypten stammer fra 5. årh. e.Kr., synes planten at være afbildet allerede i forhistorisk tid [fig. 11].²⁴ Andetsteds blev der identificeret en ny kultur kaldet *Saccharomyces Winlocki* (efter H.

Winlock, der fandt den omtalte krukke).²⁵ Der er mange variationsmuligheder her, og de ville have påvirket smagen af det færdige produkt. Gærceller findes naturligt i luften, men i det undersøgte materiale var det tydeligt, at aktive gærceller blev tilsat bevidst, undertiden sammen med mælkesyrebakterier. Sammen med det nødvendige vand og malt udgjorde det de basale ingredienser i øllet [fig. 12]. De store kar, der ses i gravmodellerne, viser utvivlsomt denne gæringsfase [fig. 13].

Det færdige produkt ville med denne bryggemetode være beslægtet med visse lokalproducerede ølsorter i Afrika i dag, som også anvender en blanding af mask i to eller flere stadier af spiring. Den nubiske *bouza*, som det oldægyptiske øl tidligere er blevet sammenlignet med, anvender det let bagte brød.²⁶

Elementer af begge fremstillingsmetoder, både den afbildet i Gamle Rige og analyserne af bærmene fra Nye Rige, afspejler sig i en tekst hos alkymisten Zosimos fra Panopolis i Øvreægypten (Akhmin) (3.-4. årh. e.Kr.).²⁷ Det er imidlertid vigtigt at holde sig tidsaspektet for øje – vi taler om flere tusind år og med græsk-romersk tid nye teknikker og ny inspiration udefra:

24 *Carlsbergbladet* 77/5, s. 17 (billedet viser en anden krukke); A. og A. Brack, *Das Grab des Tjanuni. Grab 74*, Archäologische Veröffentlichungen 19, Mainz 1977, s. 64. Om de forhistoriske og afrikanske bananer se V. Täckholm, *Faraos Blomster*, Stockholm 1951/1969, s. 88-93.

25 Lucas, *op. cit.*, s. 16.

26 Nøjagtig beskrivelse i Lucas, *op. cit.*, s. 11.

27 Citeret af Lucas, *op. cit.*, s. 14.

Fig. 13 Ølbrygningsmodel med lukket kar til gæring af øl med indsamlede gærceller? Ny Carlsberg Glyptotek ÆIN 1571. Foto LM.

Fig. 14 Kig ind i bryggeriet i Karnak under Amenhotep IV/Akhenaten, omtrent samtidig med de i artiklen omtalte analyser, hvor der æltes og filtreres. Væg genopbygget af talatat-blokke i Luxor Museum. Foto LM.

- Tag omhyggeligt udvalgt fin byg og udblød det i vand en dag, og bred det så ud en på et sted hvor der er god gennemtræk. Lad det stå en dag.
- Udblød det derpå igen i 5 timer og læg det i en krukke med håndtag og perforeret bund som en si.
- (Uklart: lad det tørre så at skallerne kan fjernes?)
- Resten stødes og formes til en dej efter at der er tilsat gær ligesom til brød.
- Anbring det på et lunt sted. Når det er hævet nok [her må skulle tilsættes vand?], presses massen gennem et klæde af grov uld eller en fin sigte, og den søde væske samles.
- Andre lægger tørret brød i en krukke med vand og varmer det let op, men uden at bringe det i kog. Derpå tages det af ilden og indholdet hældes gennem en sigte. Væsken varmes op igen og sættes så til side.

I denne forbindelse er det værd at nævne, at nogle bryggerier i Belgien, UK og USA anvender tiloversblevent daggammelt brød fra brødfabrikker i deres øl.²⁸

²⁸ Tak til Lars Hansen for denne oplysning. Se www.toastale.com/us/ Projektet begyndte i Belgien hvor man blev inspireret af babylonisk øl (<http://www.beerproject.be/en/beers/15-babylone>).

SMAGSSTOFFER

I de ovenfor nævnte analyser fra Amarna blev der ikke fundet rester af andre planter, og den for os så vigtige humle groede simpelthen ikke i Ægypten, da den kræver et tempereret klima [fig. 14]. Andre foreslåede smagsgivere som dadel, *dom*-frugt, *nabq* (*Zizyphus spina-christi*) og koriander blev heller ikke identificeret. Lupin, koriander, persea og honning er blevet nævnt i en populær artikel i forbindelse med markedsføringen af det ovenfor omtalte “Tutankhamon øl” (note 16), men de omtales ikke i selve analyserne. Et enkelt eksempel på sykomorefigen i en krukke fra Deir el-Medina, nu i Louvre, er dog blevet påvist.

Analysen af rester af indholdet af krukkerne fra Hierakonpolis viser, at de har indeholdt en substans af malet emmer og en mindre del byg. Et sødemiddel var tilsat. I denne sammenhæng foreslås *nabq*-frugten, en kirsebærstor, grøngul frugt med konsistens som et meget tørt æble, der stadig gror i Ægypten. I sarkofagteksterne fra Mellemste Rige (afsnit 1013) forekommer faktisk en sætning, der lyder: “Jeg spiser brød af hvid emmer og drikker øl af nabq”. Der var *ikke* spor af at let bagt brød havde været en del af processen.

Dadler er ikke nødvendige for fermenteringen, men de er kommet ind i diskussionen på grund af det ovenfor nævnte ord *bmr*, der findes i ølsammenhæng. Det kan dog både betyde “dadel” og, med

Fig. 15 Til højre behandles dadler i forbindelse med ølbrygningen. TT 60 i Theben. Mellemste Rige. Foto LM med de nu falmende hieroglyffer indsat fra Davies, *Antefoker*, pl. 11. I de to cirkler står (th) “dadler” og (tv) et ord, der kan betyde “mask”.

Fig. 16 Romersk kejser ofrer *mnw*-krukker til Hathor. Hathor-templet på Philæ. Foto LM.

læsemåden *ndm*, “sød” (bælghieroglyffen kan læses på begge måder), og da der er fundet forbavsende få dadelsten i den relevante sammenhæng i faraonisk tid, som f.eks. i de omhyggelige udgravninger i Amarna, har de i hvert fald ikke været en standardingrediens i ølbrygningen der. Ikke desto mindre er der en scene fra Mellemste Rige (TT 60), der kombinerer håndtering af dadler og ølbrygning på en måde, der tvinger os til at se en forbindelse [fig. 15]: ved siden af en brygger står en mand bukket over en bunke på et fad og ovenover kan vi læse hans tanker: “Den her bunke dadler fra kornmagasinet er gammel. Hvis jeg overhovedet kan bruge dem, er jeg heldig!”²⁹ Der er også et eksempel fra en uventet kilde, et kærlighedsdigt hvor pigen siger: “(Kærligheden til dig) er som en alrunefrugt i en mands hånd, som dadel når den blander sig med øl.”³⁰

Går vi til en tekst med mytologiske referencer, møder vi omtale af en øl, der ud over malt indeholder mosedede dadler, myrrha³¹ og andre duftstoffer. Når det tilføjes, at der skal tilsættes okker, er inspirationen klar, og det er da også ved festen for den vrede gudindes hjemkomst, at denne drik skal ofres i *mnw*-krukker for på den måde at fejre og rituelt gentage den gladelige begivenhed [fig. 16].³²

Trods gode forslag til at tilskrive de ægyptiske konsumenter en sofistikeret ølsmag må vi ikke desto mindre konkludere, at ud over korn og vand er de eneste to ingredienser, der indtil nu har en vis basis i kendsgerningerne, dadel og sykomorefigen.

29 Davies, *Antefoker*, s. 15, pl. 11.

30 Ostrakon fra Deir el-Medina: B. Mathieu, *La poesie amoureuse dans l’Ancienne Égypte*, Cairo 1996, s. 97 med n. 330.

31 Myrrha er en harpiks, der blev importeret fra Punt (sydlige Sudan-Eritrea). Harpiks er ikke ukendt i alkoholiske drikke: retsina i græsk vin og rav i dansk øl (Thisted Bryghus’ Cold Hawaii).

32 Citeret af von Lieven, *op. cit.*, s. 48; J. Quack, ‘Bemerkungen zum Ostrakon Glasgow D 1925.91 und zum Menu-Lied’, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 29, 1992, s. 283-306.

Ølsorter

At ægypterne ikke desto mindre værdsatte *forskellige* slags øl fremgår af teksterne. Allerede i Pyramideteksternes lister³³ finder vi følgende som en del af den omfattende forplejning, den afdøde konge har brug for:

hnkt (koptisk **2NKE**), der var den generelle betegnelse for øl
hnkt hnms (egtl. “frændeøl”)
hnkt dsr (“specialøl”, måske = “første bryg”, “limited edition” el. lign.), brugt i dødekul-
 ten ved “påkaldelsesofret”)³⁴
hnkt shpt (ukendt øl)
hnkt ndm/bnr (“sød øl” (en slags hvidtøl?))
hnkt t3 sti (“Buelandsøl”, dvs. øl fra Nubien)

I Nye Rige møder vi

hmt “tredobbelt øl”³⁵
kdi en importeret øl³⁶

Bryggernes status

I Gamle Rige, hvor talrige personer ses beskæftiget med bryggeprocessen, er de ofte anonyme. Men en

overordnet person, der havde opsyn med dem, kunne opnå det privilegium det var at få et udsmykket gravkapel, selv om det måske var vedkommandes andre titler, der gjorde udslaget. Khabausokar, også kaldet Hetjes, var chef (*hrp th(wt)*) for de kvindelige bryggeriarbejdere [fig. 17], men han var også chef for andre håndværkere og yderligere involveret i kultiske aktiviteter.³⁷ Han levede helt tilbage i 3. dynasti på et tidspunkt hvor egentligt pyramidebyggeri og detaljeret gravudsmykning først lige var kommet i gang. Hans egen offerliste inkluderer *hnkt bnr* (“sød øl”) og *shpt*.

I Mellemste Rige og 18. dynasti hører vi kun sporadisk om brygmestre i teksterne. I ramessidetiden kommer der en markant undtagelse: vi kender navnet på en brygmester i magasinerne i Muts tempel i Karnak. Khonsuemheb hed han, og hans søn Ashakhet bar samme titel såvel som *wab*-præst for Mut. Hans velbevarede gravkapel blev opdaget af arkæologer fra Waseda Universitet i Tokyo i begyndelsen af 2014 [fig. 18].³⁸ Det rummer ganske vist ingen scener med ølbrygning eller andre håndværk, men de er i forvejen sjældne i grave fra denne tid. Derimod ser vi ejeren og hans familie i forskellige rituelle scener. Det har ikke været den eneste brygmesterergrav i den thebanske nekropol, for der

Fig. 17 To

kvindelige bryggere ved navn Mehut og Nihep. Relief på skindør tilhørende Itefnen og hans hustru Peretim. Fra en ellers ukendt grav i Giza, nu Cairo Museum JE 56994, publiceret af N. Cherpion i BIFAO 82, 1982, s. 127-143. Cherpion argumenterer for en datering i slutningen af 5. dynasti. Foto LM.

Fig. 18 Brygmesteren Khonsuemhebs grav i Theben. 19. dynasti. Foto Waseda University.

33 F. eks. i Unas' pyramide, den første med sådanne tekster i. Se J. Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, 2005.

34 Grunert, *op. cit.*, s. 98-99. Jf. også Hornung, *Das Buch von den Pforten des Jenseits: nach den Versionen des Neuen Reiches*, Ägyptiaca Helvetica 7-8, Genève 1982, s. 40, n. 17.

35 Gardiner, *Onomastika II*, s. 233*, no. 558.

36 Om denne øl brygget af palestænsiske slaver i Ægypten se Helck, *op. cit.*, s. 50.

37 E.L.B. Terrace og H. G. Fischer, *Treasures of Egyptian Art from the Cairo Museum*, London 1970, s. 37-40.

38 Foreløbigt nummer KHT02. Se kort omtale i *Papyrus* 34/1, 2014, s. 46-47; J. Kondo og N. Kawai, ‘Discovered, lost, rediscovered: Userhet and Khonsuemheb’, *Egyptian Archaeology* 50, Spring 2017, s. 22-26.

findes faktisk en “gravkegle” tilhørende en vis Abemweskheth, der var chef for ølbryggerne i Amons tempel og chef for hans fjerkræ [fig. 19].³⁹ En stribe af sådanne gravkegler med ejerens navn og titler stemplet ind i den runde flade sad over indgangen til hans gravkapel, så hvis der er en gravkegle, har der også været en grav.

Øl i hverdagen

De ægyptiske visdomstekster, en speciel genre inden for ægyptisk litteratur, maner generelt til et sobert liv uden excesser af nogen art. Fra Nye Rige har vi en kopi af “Anis visdomsbog”, hvis indhold kan stamme tilbage fra Gamle Rige. Den slags tekster blev anvendt til at kopiere i skrivekolerne, formodentlig i håb om at ikke bare hieroglyfferne, men også tekstens budskab ville smitte af på eleverne. Ani udpensler hvor galt det kan gå under indflydelse af alkohol: “Undlad at indtage for meget øl, ellers vil man ikke forstå dig, når du taler. Hvis du falder og brækker lemmerne, er der ikke nogen, der vil hjælpe dig. Dine svirebrødre vil rejse sig og sige: ‘Bliv af med den der drukkenbolt!’ Hvis nogen vil tale med dig, finder de dig liggende på jorden, som et barn!”⁴⁰

39 G. Dibley og B. Lipkin, *A Compendium of Egyptian Funerary Cones*, London 2009 (nr. 439).

40 A. Volten, *Das Demotische Weisheitsbuch. Studien und Bearbeitung*, Analecta Aegyptiaca II, København 1941, s. 133.

Fig. 19 Gravkegle (nr. 439) tilhørende brygmesteren Abemweskheth.

Fig. 20 Beruset kvinde drager gennem Thebens gader. TT 49 (slut 18. dyn.) Fra Davies, *Nefer-hotep II*, pl. 14-18.

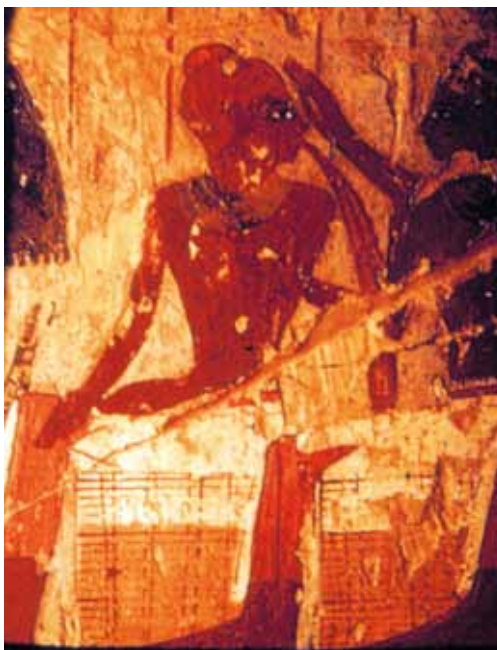

Fig. 21 En gæst har drukket lidt for meget. Fragment fra thebansk grav. 18. dynasti. Musée du Cinquantenaire, Bruxelles. Foto LM.

Det var ikke socialt acceptabelt at drikke for meget til daglig. En stileøvelse fra Nye Rige har følgende opbyggelige passage: “Jeg hører at du forsømmer din skrivning og bruger din tid på fornøjelser. Du går fra den ene beverding til den anden og stinker af øl. Øl skræmmer folk væk, og det skader din mentale tilstand... Du sidder i et hus omgivet af kvinder. Du er opstemt, du vil have lidt sjov. Du sidder tæt på kvinderne, hyllet i parfume og med blomsterkrans om halsen, mens du trommer med

Fig. 22 Gæstebud i Rekh-mi-ras grav TT 100. En kvinde skænker op for gravejerens mor med ordene: “Til din ka! Tilbring en skøn dag!”. Foto LM.

fingrene på din mave. Så snubler du og falder om på jorden, dækket i møg [fig. 20].”⁴¹

En særlig form for beruselse kræver slet ingen alkoholiske drikke: forelskelsen. De ægyptiske kærlighedsdigte får 3000 år til at være som et øjeblik. Hør bare: “Når hans læber er åbne og jeg kysser ham, fryder jeg mig uden øl.”⁴² På en papyrus i Turin kan vi læse tre vers af et digt, hvor det ikke er de elskende, men træerne i haven, der taler.⁴³ Sykomoretræet citerer den unge mand for at sige: “Send dine tjenestefolk af sted foran mig med deres instrumenter, for man bliver beruset ved at haste mod mig, selv om man ikke har drukket.” Drikkevarerne kan dog befordre tingenes gang. Sykomoretræet omtaler videre de to elskende siddende i haven, efter at tjenere har bragt mad og “øl af enhver slags”. “Hendes ven (*hnms*) sidder til højre for hende, mens hun lader ham beruse sig og gør hvad han siger. Ølstuen kommer i drukken uorden – lad hende være sammen med ham! Hendes hemmelighed er under mig, mens hun rumsterer rundt. Jeg er diskret og siger ikke hvad jeg ser, ikke et ord.” Et andet vers i samme digt, hvor granatæbletræet taler, afslø-

rer, at øllet her er det, der hedder *ḏsr*, “specialøl” (som vi mødte allerede i Pyramideteksterne). Et par strofer af et andet digt afspejler den samme lystige stemning i pigens ord: “Hvor skønt (*hrw nfr*) det er at se på dig, skat (*sn*), det er en fryd at skue dig. Kom ind til mig med øl og sangerne med deres instrumenter.”⁴⁴

Øl til religiøse fester

Hvis beruselsen kunne knyttes til en religiøs fest, var grænserne for det acceptable betydeligt videre end i hverdagen.⁴⁵ Her var virkningen nemlig det egentlige formål. I de thebanske grave fra Nye Rige, især i 18. dynasti, er et af hovedmotiverne “Den skønne Dalfest”, hvor statuen af guden Amon i Karnak blev færget over floden og turnerede blandt templerne og gravene på vestbredden for til sidst at slutte sig til gudinden Hathor i templet Deir el-Bahari ved et amourøst møde. Festen var anledningen til, at ægypterne kunne kommunikere ikke blot med guden ved at se ham passere forbi, men også med deres afdøde slægtninge, der var afbildet på gravkapellernes vægge og på den måde var til stede blandt dem. Det blev fejret med musik og udskænk-

41 P. Anast. Iv.11.8ff; P. Sallier i.9.9ff; S. Schott, *Altägyptische Liebeslieder*, Zürich 1950, s. 110-111 (i øvrigt en lille kompakt perle af en bog med fine illustrationer).

42 Ostrakon fra Deir el-Medina nr. 1266: Mathieu, *op. cit.*, s. 99 med n. 356, jf. n. 807.

43 Turin nr. 1966. Se Matthieu, *op. cit.*, s. 83-86 med de relevante noter.

44 Ostrakon CGT 57367 recto : Mathieu, *op. cit.*, s. 114-115 med n. 392-393. På ægyptisk ligger der erotiske hentydninger i både ordet *nfr* (skøn) og *bsi* “komme ind”, der kunne svare til “tag mig!”.

45 Om emnet generelt se H. Brunner, ‘Trunkenheit’ i *Lexikon der Ägyptologie*, VI, kol. 773-777.

Fig. 23 Kvindernes hjørne i gæstebudet i Paheris grav i el-Kab. 18. dynasti.
Foto LM.

ning af øl og vin, og vi har flere af de sange og/eller bønner, der giver et indblik i festens formål. Først og fremmest skal der drikkes igennem, for derved fjernes de jordiske barrierer og kommunikationen lettes (undertiden blev den enkeltes kapacitet overvurderet, og både mænd og kvinder må kaste op! [fig. 21]). Den gentagne opfordring “Tilbring en skøn dag!” kan vi sidestille med “Til dit helbred!” (som det formuleres på mange sprog) eller vores “Skål”, med den tilføjelse at det ægyptiske ord for “skøn” (*nfr*) rummer seksuelle undertoner og henviser til ægypternes altid tilstedeværende længsel efter genfødsel og evigt liv [fig. 22]. Det siges udtrykkeligt, at man skal drikke sig beruset (*swri r tht*). En løsrevet strofe fra en sang lyder: “Kan det være gudinden Maat i hvis ansigt der er en lyst til at blive beruset?” Gudinden Hathors ansigt kan undertiden have den samme euforiserende virkning: “Dit ansigts skønhed stråler... man bliver beruset (blot) ved at se på dig!”⁴⁶ Måske det også er hende der er “som en kvinde, der sidder beruset foran sit kammer med hårløkkerne over sit skønne bryst.”⁴⁷ Også guden Amon har en sådan effekt. En nedkradset hymne på en gravvæg siger: “Du skaber mæthed uden at man

spiser, du skaber beruselse uden at man drikker!”⁴⁸ Et mere jordnært replikskifte kan læses på Paheris gravvæg i el-Kab, hvor der ganske vist ikke var nogen Dalfest, men hvor der også blev drukket igennem ved et regulært gravøl [fig. 23]: “Til din ka! Drik dig beruset. Tilbring en skøn dag! Hør hvad din kusine siger, hold dig ikke tilbage!” Og hvad siger kusinen: “Giv mig 18 kopper vin, jeg vil elske at drikke mig fuld, min hals er tør som strå!”⁴⁹

Beruselsens herskerinde

I det ovenstående er Hathor flere gange blevet omtalt, og hun er da også den gudinde, der hyppigst associeres med beruselse som en spirituel tilstand. “Den Gyldne” kaldes hun ofte, og mere perfekt guddommelig kan man ikke blive. Hun var også kærlighedens og musikkens gudinde, og de tre ting udgør en lykkelig treenighed, der satte krydderi på både guders og menneskers liv. Derudover havde hun mange andre opgaver, men dem skal vi ikke komme ind på her. Hun kaldes “beruselsens herskerinde”, og hendes vigtigste tempel i Dendara nord for Luxor blev kaldt “sæde for beruselsen” En gang om året fejredes “Beruselsens fest” i dette tempel. Det er nærliggende her at mindes den be-

46 TT 130: Schott, *op. cit.*, s. 75.

47 N. de G. Davies og A.H. Gardiner, *The Tomb of Amenemhet* (TT 82), London 1915, pl. 15, jf. s. 63.

48 Matthieu, *op. cit.*, n. 311 og 807.

49 J.J. Tylor og F.L. Griffith, *The Tomb of Paheri*, MEEF 11, London 1895, s. 25, pl. 7.

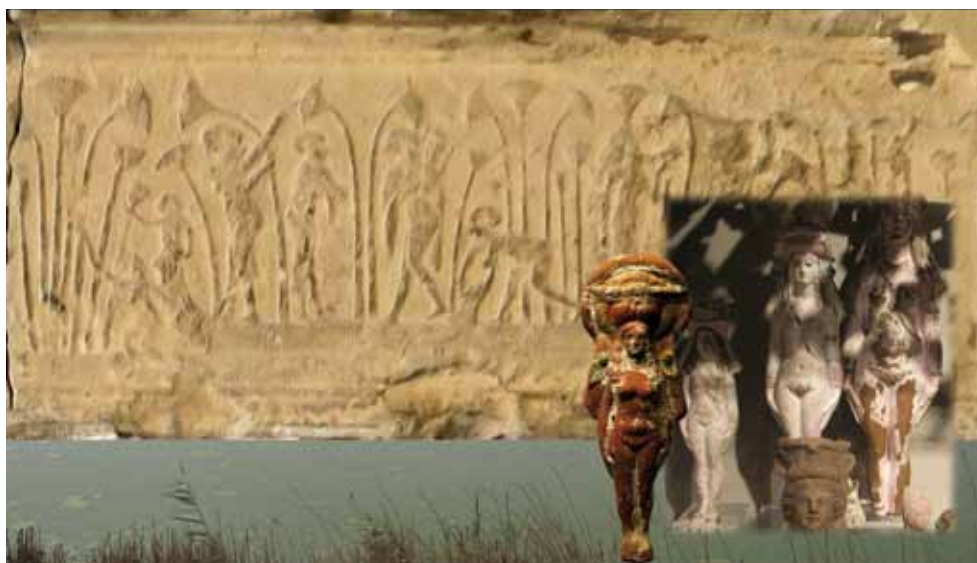

Fig. 24 Bådparty på Nilen. Billede konstrueret af LM til foredrag i DÆS 19. april 2018. Græsk-romersk relief i Cairo-museet, en gruppe kvindefigurer i Glyptoteket og Det Ægyptiske Museum i Turin. Fotos LM og Glyptoteket.

duggede fest, der blev fejret i Bubastis i Deltaet til ære for gudinden Bastet. Hun optræder både som kat og som løve, og hendes karaktertræk ligger tæt op ad Hathors. Hvordan skal vi så forestille os et sådant orgie? [fig. 24] I det 5. årh. f.Kr. skete det, at

“når folk er på vej til Bubastis, kommer de ad floden, mænd og kvinder sammen, mange i hver båd. Nogle af kvinderne rasler med deres sistrer, andre spiller skalmeje hele vejen, mens resten af kvinderne, og mændene, synger og klapper i hænderne. Som de nu sejler mod Bubastis, hver gang de kommer forbi en anden by, styrer de deres båd ind mod bredden. Så gør nogen af kvinderne, som jeg lige sagde, mens andre gør nar af byens kvinder. Andre danser, og nogle rejser sig og blottes sig. Men når de når Bubastis, holder de en fest med store ofre, og der drikkes mere vin ved denne fest end hele resten af året!”

En af de tilstedeværende var Herodot, og selv om han kun nævner vin (II.60), er det utænkeligt, at der ikke også har været gang i ølstuerne.

Et fragment af en stele fra det 25. dynasti bekræfter, at det var en del af en præsts pligter at drikke sig beruset foran den gudinde, han tjente. I dette tilfælde var det en estimeret Amon-præst i Karnak med royale forbindelser, der lod sig bringe i den lykkelige tilstand foran gudinden Mut i det nærliggende

gende tempel i Isheru, tilsyneladende med det formål at markere sin trofasthed overfor hende.⁵⁰ Både i templet og ved de religiøse fester var beruselse simpelthen et element i det accepterede og forventede adfærdsmønster, ikke et mål i sig selv, men et redskab til at opnå en særlig spirituel tilstand, der skulle lette kommunikationen med det kosmos, der befandt sig på et andet plan end det jordiske liv ved Nilen.

I det 19. dynasti nævner en lutspillers sang specifikt øl, når han besynger livet på jorden (modsat livet efter døden, som andre foretrækker). “Pyramidebyggerne ligger i deres grave. Mennesker forgår, andre kommer efter. Følg dit hjerte så længe du lever. Ingen der gik bort er kommet tilbage. Tilbring en skøn dag! Hvad guden elsker vil han give dig: brød, øl, vin og salve.”⁵¹ Øllet var en trofast følgesvend gennem livet, ja selv hinsides graven.

50 F. Bisson de la Roque, ‘Complément de la stèle d’[Amenemhat], fils de [Patjenef], époux de [Khykhy-jou], prêtre d’Amon qui réside à Karnak’, *BIFAO* 25, 1925, s. 47-48.

51 Schott, *Liebeslieder*, s. 133-135.

Magiske fortællinger fra Ægypten

Om temaet magi i
Fortællingerne ved kong Cheops' hof
og *Khaemwase og mumien*

Fig. 1 Udsnit af P. Berlin 3033 (recto). Fra Erman, *Die Märchen*, pl. VI).

Fig. 2 Udsnit af P. Cairo CG 30646 (recto). Fra Vinson, *The Craft*, pl. 3.

Ida Adsbøl Christensen

Magi var en grundlæggende del af ægypternes verdensopfattelse, og magi optræder derfor også i den ægyptiske litteratur. *Fortællingerne ved kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien* er to eksempler på tekster, hvori temaet magi optræder. Artiklens forfatter har i et nyligt studie undersøgt anvendelsen og udviklingen af magi i netop disse historier, samt hvordan denne magi relaterer til magi i andre sammenhænge. Her præsenteres et overblik over studiets resultater.

P. Berlin 3033 og P. Cairo CG 30646

P. Berlin 3033 [fig. 1], også kendt som Papyrus Westcar, findes i dag på det Ægyptiske Museum i Berlin. Rullen indeholder en unik ægyptisk fortælling, der ofte går under navnet *Fortællingerne ved kong Cheops' hof*. Den blev erhvervet af den britiske samler Henry Westcar under en rejse til Ægypten i 1823-1824. Senere befandt den sig i Richard Lepsius' besiddelse og blev efter hans død købt af Adolf Erman, der skænkede den til museet, som han på det tidspunkt var direktør for. Erman udgav manuskriptet i 1890 (på tysk).¹ *Kong Cheops' hof* blev muligvis forfattet i slutningen af det Mellemste Rige (ca. 2055-1650 f.Kr.), mens selve dokumentet, P. Berlin 3033, dateres til Anden Mellemtid (ca. 1650-1550 f.Kr.) Teksten består af en rammefortælling, hvis primære handling udspilles i det 4. dynasti under Cheops (ca. 2589-2566 f.Kr.). Kongens sønner konkurrerer om at underholde deres fader med fortællinger om magi, og teksten munder ud i en

1 Adolf Erman, *Die Märchen des Papyrus Westcar I-II*, Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen 5, Berlin 1890. Manuskriptet er sidenhen blevet genudgivet talrige gange. Se Verena M. Lepper, *Untersuchungen zu pWestcar: Eine philologische und literaturwissenschaftliche (Neu-)Analyse*, Ägyptologische Abhandlungen 70, Wiesbaden 2008, s. 21-25. [En engelsk oversættelse foreligger i William K. Simpson (red.), *The Literature of Ancient Egypt*, Yale University 2003, s. 13-24.]

beretning om, hvordan kvinden Redjedet med gudernes hjælp føder tre kongesønner.

P. Cairo CG 30646 [fig. 2] dateres sædvanligvis til det 2. århundrede f.Kr. og indeholder eventyret om *Khaemwase og mumien*, der er én ud af en serie demotiske historier om karakteren Setne Khaemwase [fig. 3].² Manuskriptet huses i dag på det Ægyptiske Museum i Cairo, men de nærmere omstændigheder ved dets opdagelse forbliver uklare.³ Eugène Revillout publicerede den første tekstudgivelse i 1877 (på fransk),⁴ der hurtigt blev efterfulgt af blandt andet Francis Ll. Griffith's genudgivelse i 1900 (på engelsk).⁵ Også *Khaemwase og mumien* er opbygget som en rammefortælling. Manuskriptets begyndelse er som sagt gået tabt, og den bevarede historie begynder således midt i en sekundær fortælling. I skikkelse af et spøgelse fortæller magikeren, Naneferkaptahs hustru Ihweret, hvordan hun, hendes mand samt deres søn omkom som følge af, at Naneferkaptah stjal en magisk skriftrulle fra guden Thoth. Historien fortælles til Khaemwase, der befinder sig i Naneferkaptahs grav, hvor skriftrullen nu ligger gemt. Efter en magisk duel lykkes det Khaemwase

Fig. 3

Kvartsitstatue af prins Khaemwaset, afbildet med kort paryk og kilt samt to standarter. Standarten til venstre viser symbolet for byen Abydos og bærer Ramesses II's epiteter. Fra Assiut, 19. dynasti. British Museum EA2572. Foto LM.

at bemægtige sig dokumentet fra Naneferkaptahs mumie, der dog straffer Khaemwase med et drømmesyn. Fortællingen ender med, at Khaemwase afleverer skriftrullen tilbage samt hjælper med at genforene Naneferkaptah, Ihweret og sønnen Merib i døden.

Ægyptisk litteratur og magi

Ægyptisk litteratur har været omdrejningspunkt for talrige studier. Til trods for at ægypterne ikke selv efterlod en præcis afgrænsning af deres litterære tekster og genrer, er det ikke desto mindre muligt at skelne mellem flere forskellige teksttyper. En af disse teksttyper er fortællinger. I denne artikel defineres den ægyptiske *fortælling* som at være en fiktiv fremstilling, hvori beskrivende træk dominerer. Plottet afhænger af de enkelte karakterers handlinger, og strukturen er tydeligt inddelt i anslag, konflikt(er), løsning og afslutning.⁶ Fortællinger må i sagens natur handle om noget, og ligesom det er tilfældet i moderne litteratur kan den ægyptiske fortælling siges at være opbygget omkring et eller flere temaer. Et litterært *tema* anses her for at være et abstrakt emne,

der styrer handlingens gang. Et tema er ikke en på forhånd afgrænset størrelse, men opbygges derimod af en række direkte og indirekte signaler (*motiver*) i værket. Sådanne tematiske byggesten kan være af æstetisk eller strukturel natur eller i skikkelse af konkrete handlingselementer.⁷ Særligt vigtige motiver (ledemotiver) gentages løbende for at fremhæve temaet samt knytte handlingen tættere sammen. De enkelte magiske træk i *Kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien* kan derfor ansues som litterære motiver, og det er akkumulationen af disse, der skaber fortællingernes magiske tema. Nedenfor præsenteres et studie af temaet magi i teksterne gennem en undersøgelse af udvalgte, magiske motiver, og hvordan de sammen har indflydelse på fortællingernes handling.

- 2 Fortællingen kendes også under titlen *Den første fortælling om Setne Khaemwase*. Den fiktive figur Setne Khaemwase optræder i en række demotiske fortællinger og var baseret på den historiske prins Khaemwaset, fjerde søn af Ramesses II (ca. 1279-1213 f.Kr.). Denne historie og *Fortællingen om Khaemwase og Sa-Osiris* (Papyrus British Museum 604, verso, fra det 1. århundrede e.Kr.) er de eneste fortællinger om Khaemwase, der findes bevaret relativt intakt. Foruden disse to tekster er mindst fire øvrige historier blevet identificeret, se Kim Ryholt, 'Late Period Literature' i Alan B. Lloyd (red.), *A Companion to Ancient Egypt*, 2. bind, Oxford 2010, s. 713. [Engelsk oversættelse i Simpson (red.), *op. cit.*, s. 453-469].
- 3 Steve Vinson, *The Craft of a Good Scribe: History, Narrative and Meaning in the "First Tale of Setne Khaemwas"*, Leiden 2018, s. 41-48.
- 4 Eugène Revillout, *Le roman de Setna. Étude philologique et critique avec traduction mot à mot du texte démotique, introduction historique et commentaire grammatical*, Paris 1877.
- 5 Francis Ll. Griffith, *Stories of the High Priests of Memphis: The Sethon of Herodotus and the Demotic Tales of Khamuas*, Oxford 1900.

- 6 Gerald Moers, 'Broken Icons: The emplotting of master-narratives in the Ancient Egyptian "Tale of Sinuhe"' i Fredrik Hagen *et al.* (red.), *Narratives of Egypt and the Ancient Near East*, Leuven 2011, s. 169.
- 7 Sandra Vlasta, *Contemporary Migration Literature in German and English: A Comparative Study*, Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft 187, Leiden 2015, s. 44.

Magi som kosmisk kraft

I moderne vestlige sammenhænge opfattes magi ofte som et irrationelt begreb, der ikke hører hjemme i den rationelle og naturlige verdensorden. For ægypterne var magi imidlertid en kosmisk kraft, som både mennesker og guder potentielt kunne besidde. Magi var ikke overnaturligt, men blev derimod betragtet som en fast og ganske essentiel del af den verden, der omgav ægypterne. Magi var en skabende og ændrende energi, der kunne benyttes til at påvirke forholdene i denne verden såvel som den næste.⁸ I én version af den ægyptiske skabelsesberetning anvender skaberguden eksempelvis magi ved universets skabelse. Med talens kraft skaber han guden Heka [fig. 4], en personifikation af begrebet magi, der efterfølgende assisterer skaberguden og styrker dennes kreative evner.⁹ I forlængelse heraf anvendte ægypterne magi i deres dagligdag, idet magi kunne benyttes som et værktøj til at opnå et bestemt resultat. Dette fænomen ses blandt andet i lægekunsten, hvor magiske formularer og amuletter optræder side om side med mere farmaceutiske behandlingsformer.¹⁰ Selvom magi i sig selv ikke var unaturligt for ægypterne, var det ikke nødvendigvis alle, der besad magiske evner. Ægypterne lod til at opfatte magi som en egenskab, der i de fleste tilfælde skulle tillæres, og som følge heraf var besiddelsen af magisk viden og kendskabet til magiske handlinger i mange tilfælde grundlæggende for udøvelsen af magi.¹¹ Af den grund beskrev ægypterne ofte aktøren bag den magiske handling (magikeren) som et individ (menneskeligt såvel som guddommeligt) med adgang til særlig magisk viden.

Magikeren og magisk viden

Kong Cheops' hof og *Khaemwase og mumien* afspejler begge et tæt forhold mellem tekst, viden, tale og magi. Magien i teksterne er betinget af magikeren, og magikeren optræder derfor som et grund-

Fig. 4 Guden Heka bagest i solgudens båd. Portbogen gengivet i Ramesses I's grav i Kongernes Dal. Foto LM 1978.

Fig. 5 Amulet af guld og turkis i form af en tilapiafisk. Ved spidsen af fiskens hoved er der fastgjort en ring, igennem hvilken en snor kunne trækkes. Fiske-smykker som dette blev ofte båret som amuletter, der blandt andet beskyttede bæreren imod drukning og andre farer forbundet med vand. L. 2,1 cm.

Fra Lisht. 12. dynasti. The Metropolitan Museum 09.180.1182.

Foto The Metropolitan Museum.

<https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/09.180.1182/>

8 Alan B. Lloyd, 'Heka, dreams, and prophecy in ancient Egyptian stories' i Kasia Szpakowska (red.), *Through a Glass Darkly: Magic, Dreams, and Prophecy in Ancient Egypt*, Wales 2006, s. 71; Geraldine Pinch, *Magic in Ancient Egypt*, London 2006, s. 11-12, 16-17; Robert K. Ritner *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, Chicago 1995, s. 4-5; 249.

9 Et eksempel på denne udgave af skabelsesberetningen findes i Sarkofagteksterne, formular 261: Ritner, *The Mechanics*, s. 17.

10 Pinch, *Magic*, s. 52-55; John Nunn, *Ancient Egyptian Medicine*, London 1996, s. 96-97.

11 Lloyd, 'Heka', s. 71.

læggende ledemotiv i begge fortællinger. To af de magikere, der forekommer i *Kong Cheops' hof*, er Webaonir og Djadjaemankh. I historien om Webaonir forvandler magikeren en vokskrokodille til en ægte krokodille med sin magi for at fange og straffe sin hustrus elsker. Djadjaemankh råder kong Snofru (ca. 2613-2589 f.Kr.) til at tage på en sejltur i en båd roet af tyve smukke jomfruer fra paladset. En af kvinderne taber et fiskesmykke [fig. 5] i søen, og

Djadjaemankh gør brug af sin magi for at finde smykket på søens bund. Webaonir og Djadjaemankh bærer begge titlen øverste læsepræst, en titel der gentages løbende i fortællingen og karakteriserer magikerne og deres kundskaber. Læsepræsten havde blandt andet ansvaret for oplæsningen af tekster og udførelsen af religiøse ritualer og blev som følge heraf associeret med læsefærdigheder og besiddelsen af magiske tekster samt hemmelig viden.¹² I historien om Webaonir nævnes det endda udtrykkeligt, hvordan magikeren anvender dokumenter med magisk indhold i forbindelse med fremstillingen af vokskrokodillen:

“Da [sagde Webaonir,] ‘Bring mig [mine tek]ster [i min kiste] af ibenholt og elektrum, og [jeg vil] frem[stille og sen]de en bud[bringer!]’ [Så modellerede] han en krokodille af [voks på] 7 [tommer] (*db*) (ca. 13 cm).”

Magikerne har desuden begge forbindelse til hoffet, idet Webaonir befinder sig sammen med kong Nebka (ca. 2686-2667 f.Kr.) ved fortællingens begyndelse, og Djadaemankh bringes til hoffet på Snofrus bud. I senere perioder lader personerne Webaonir og Djadjaemankh ligefrem til at være blevet indlemmet i ægypternes kulturelle bevidsthed og kan muligvis være blevet opfattet som historiske personer. Papyrus Athen 1826¹³ fra ramesside-tiden (1295-1069 f.Kr.) indeholder eksempelvis et antal magiske formularer, hvoraf én ledsages af en vignette med tegninger af 22 historiske og semihistoriske personer med tilhørende navne. Blandt disse figurer

Fig. 6 Udsnit af vignette med skrivere og vismænd fra P. Athen 1826 (recto) fra Ny Rige (1550-1069 f.Kr.). Vignetten ledsager en magisk formular og forestiller 22 menneskefigurer (10 stående og 12 siddende), der alle ledsages af et navn. Den 7. figur øverst fra højre bærer navnet Djadjaemankh. Den 3. figur nederst fra venstre angives med navnet Weba. Fra Fischer-Elfert, ‘Representations of the Past’, s. 124. Billedet er © Dr Klaus-Valtin van Eickstedt.

optræder Webaonir¹⁴ og Djadjaemankh [fig. 6]. Formularen viser, hvordan visdom og skrivekunst var tæt knyttet til magi, idet inklusionen af disse navne efter alt at dømme skulle tilføre formularen magisk autoritet.¹⁵ En sådan opfattelse fremhæves yderligere i *Kong Cheops’ hof*, idet Djadjaemankh foruden at være læsepræst også betegnes som “bogens skriver”.

Foruden læsepræsterne omhandler *Kong Cheops’ hof* magikeren Djedi. Djedi bringes til Cheops’ hof, hvor han genopliver halshuggede dyr, demonstrerer sin esoteriske viden og afslutningsvis fremsiger en profeti. Modsat Webaonir og Djadjaemankh er Djedi ikke læsepræst men “borger” (*nds*).¹⁶ Da prins Hordedef skal til at eskortere Djedi til paladset, siger magikeren: “Sørg for at man giver mig et rejsefartøj, så at det kan bringe mig mine børn (*hrdw*)¹⁷ og mine skrifter.”

Ved at udøve magi og besidde tekster og fremstår Djedi som en vismand, hvis evner i høj grad minder om de kvaliteter, der også kommer til udtryk i Webaonirs og Djadjaemankhs præstetitel og epitete. Foruden dette associeres Djedi med guden Thoth, idet Cheops beder Djedi om information vedrø-

12 Jacco Dieleman, *Priests, Tongues, and Rites: The London-Leiden Magical Manuscripts and Translation in Egyptian Ritual (100-300 CE)*, Religions of the Graeco-Roman World 153, Leiden 2005, s. 207; Robert Foreshaw, *The Role of the Lector in Ancient Egyptian Society*, Archaeopress Egyptology 5, Oxford 2014, s. 19-26. [Jf. også Lise Manniche, ‘Litteraturens troldmænd’, *Papyrus* 25/1, 2005, s. 12-17].

13 Manuskriptet mangler endnu at blive fuldt publiceret: Hans W. Fischer-Elfert, ‘Quelques textes et une vignette du Papyrus magique n. 1826 de la Bibliothèque nationale d’Athènes’ i Yvan Koenig (red.), *La magie en Égypte: à la recherche d’une définition. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre les 29 et 30 septembre 2000*, Paris 2002, s. 167-184; Hans W. Fischer-Elfert, ‘Representations of the past in New Kingdom Literature’ i John Tait (red.), *“Never Had the Like Occurred”: Egypt’s View of its Past*, London 2003, s. 119-137.

14 En figur angives med navnet Weba, hvilket kan være en forkortelse af Webaonir: Richard B. Parkinson, *Poetry and Culture in Middle Kingdom Egypt: A Dark Side of Perfection*, London 2002, s. 32.

15 Fischer-Elfert, ‘Representations’, s. 128.

16 Hvad denne titel helt præcist indebærer er omdiskuteret: Lepper, *Untersuchungen*, s. 103.

17 Sædvanligvis opfattet som Djedis elever: Richard B. Parkinson, *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems, 1940-1640 BC*, Oxford 2009, s. 123 (note 34).

Fig. 7 To læsepræster (uden deres papyrusruller) afbildet ved gravritualer. Deres titel står i hieroglyfferne over dem. TT 260. 18. dynasti. Foto LM.

rende Thothes helligdom. Djedi ved imidlertid, at den viden, som Cheops søger, ligger skjult i en (for Cheops og Djedi) uopnåelig kiste i Heliopolis, der kun kan hentes af den ældste af Redjedets ufødte sønner. Djedis evner er således ikke helt og aldeles ubegrænsede, men forbindelsen til visdoms- og skriveguden Thoth fremhæver ikke desto mindre hans kapacitet.

I senere litteratur blev læstepresten [fig. 7] og til tider også skriveren synonyme med magikeren. I *Fortællingen om Merira og Sa-Sobek*¹⁸ forlænger læstepresten Merira kongens liv ved at forhandle med guden Osiris i underverden. Merira er en dygtig skriver, og ligesom i *Kong Cheops' hof* lader dette til at have betydning for magikerens evner. En lignende tanke finder man i *Khaemwase og mumien*, hvori magikerne Naneferkaptah og Khaemwase anvender magi for at stjæle og duellere om Thothes skriftrulle med magiske formularer, som giver læseren indsigt i og magt over forskellige dele af kosmos. Magikeren i denne fortælling har mange ligheder med magikeren i *Kong Cheops' hof*. I begyndelsen af Ihwerets fortælling deltager Naneferkaptah eksempelvis i en procession for Ptah:

18 Georges Posener, *Le papyrus Vandier*, Bibliothèque Générale 8, Paris 1985.

Fig. 8 En stm-præst med sin karakteristiske panterpelsdragt foran et stort bundt løg viet til ejerne af graven. TT 255. 19. dyn. Foto LM.

“Naneferkaptah gik ind i templet (for Ptah) for at tilbede. Det hændte, at han gik efter processionen, imens han reciterede skrifterne, der var på gudernes kapeller [...]”

Naneferkaptah forbindes her med en tempelsammenhæng, og passagen understreger desuden Naneferkaptahs interesse for gamle skrifter. Han omtales endda som en “god skriver” og “vis mand”. Khaemwase besidder en lignende interesse,¹⁹ idet han bryder ind i Naneferkaptahs grav for at stjæle Thothes tekst. Khaemwases navn, Setne, er en afledning af præstetitlen *stm* (bl. a. anvendt om ypperstepræsterne for Ptah) og associerer således også Khaemwase med en tempelsfære [fig 8]. Naneferkaptah hører om Thothes skriftrulle fra en præst og drager til Koptos med sin hustru og søn for at finde den. Her anvender han sin magi til nå frem til teksten og overvinde de magiske sikkerhedsforanstaltninger, der omgiver den. Naneferkaptahs magi lader

19 Utvivlsomt baseret på eftertidens opfattelse af den historiske prins Khaemwaset: Vinson, *The Craft*, s. 27-28.

umiddelbart til at være stærkere end Khaemwases, da magikerne senere duellerer om skriftrullen, men det lykkes ikke desto mindre Khaemwase at besejre Naneferkaptah med hjælp fra sine bøger og amuletter [fig. 9]:

Setne kaldte på Inaros, sin fosterbroder, med ordene: ‘Skynd dig op til overfladen, og rapportér angående alt, hvad der er hændt mig overfor Farao, og bring Ptah, min faders, amuletter samt mine skriftruller!’

Naneferkaptahs styrke kan blandt andet bunde i hans evner som skriver, idet epithetet “god skriver” og “vismand” ikke bruges om Khaemwase.²⁰

Ovenstående gennemgang peger på en sammenhæng mellem magikerens kendskab til eller besiddelse af magiske tekster og hans magiske evner. Magi i *Kong Cheops’ hof* og *Khaemwase og mumien* udføres overordnet set gennem udtalelsen af magiske ord. Disse ord kan magikeren have fået kendskab til gennem embedet som læsepræst eller ved at studere tekster med magisk indhold. I *Kong Cheops’ hof* markeres den magiske handling ved, at en besværgelse udtales. Webaonirs fortryllelse af vokskrokodillen indledes eksempelvis med ordene “og han reciterede [en formular] [...]”. Djadja-emankh og Djedi introduceres således: “Da sagde X sine magiske ord [...]”. Lignende markører findes i *Khaemwase og mumien*, hvor Naneferkaptahs og Khaemwases magi gerne indledes med sætningen “[...] han reciterede en (magisk) tekst [...]” og deslige. Magiske ord og selve det at udtale en magisk formular kan således opfattes som et selvstændigt litterært motiv, og ved en systematisk gentagelse af ovenstående sætninger fremhæves magien, og rammefortællingernes enkelte handlingsforløb knyttes sammen. Fremsigelsen af den magiske formular

Fig. 9 Fajanceamulet med guden Ptah, afbildet stående med et scepter i hænderne. Et hul til en snor er boret i amulettens bagside. H. 3,90 cm. Fra Memfis. Ca. 664-332 f.Kr. Johns Hopkins Archaeological Museum (inv. 2400). Foto <http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/ancient-egyptian-amulets/ptah/>

Fig. 10 Fragmen-ter af P. Ramesseum 16 (recto). Fra Alan Gardiner, *The Ramesseum Papyri: Plates*, Oxford 1955, pl. 61.

fungerer i mange henseender som en markør, der fortæller publikum, at en magisk handling skal til at finde sted. Det er dog kun i historien om Webaonir og i forbindelse med Thothes skriftrulle, at en egentlig magisk formular bliver gengivet i teksterne. Dette kunne tyde på, at det ikke udelukkende var ordene i sig selv, der var centrale, men også selve den handling, der ligger i at udtale dem.²¹ Udeladelsen af formularerne kunne muligvis også skyldes et ønske om at mystificere eller hemmeligholde en sådan form for viden. Adskillige ikke-litterære magiske tekster fra Ægypten omtaler også fremsigelsen af magiske ord som led i korrekt udførelse af magi. Papyrus Ramesseum 16 [fig. 10] fra omtrent samme periode som P. Berlin 3033 beskriver eksempelvis, hvordan en magisk formular skal reciteres over en

20 Naneferkaptahs forstærkede evner kan også skyldes magikerens død. Efter sin død bliver magikeren i stand til at ændre skikkelse, hvilket ellers ofte kun ses i forbindelse med guder. I *Kong Cheops’ hof* forvandler en gruppe guder sig eksempelvis til mennesker for at hjælpe kvinden Redjedet. At afdøde mennesker besidder lignende evner fremgår eksempelvis af dødebogen, hvor formular 80-88 hjælper den afdøde med at antage forskellige skikkelser i det hinsides: Robert W. Dassow *et al.* (red.), *The Egyptian Book of the Dead: The Book of Going Forth by Day. The Complete Papyrus of Ani Featuring Integrated Text and Full-Color Image*, San Francisco 2008, pl. 25-28.

21 Ritner, *The Mechanics*, s. 35.

slange, der sandsynligvis skal forstås som en figur.²² Denne formular er således ganske lig Webaonirs, og som nedenstående afsnit vil vise, Naneferkaptahs magi.

Voks og vand

Magi, der involverer vand og figurer af bivoks, optræder både i *Kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien*, og den udføres på ganske ens vilkår. Disse litterære motiver er derfor relevante for undersøgelsen af, hvordan det magiske tema opbygges og anvendes i teksterne. Bivoks findes i forbindelse med magi fra midten af Første Mellemtid (2181-2055 f.Kr.) og frem.²³ I historien om Webaonir er magikerens hustru ham utro. Hustruen mødes med sin elsker i Webaonirs have, hvori der er et lysthus og en sø, og hen på aftenen tager elskeren sig et bad i søen. Da Webaonir får besked om affæren den efterfølgende dag, benytter han sin magi til at tage hævn over hustruens elsker. En magisk formular reciteres over en krokodillefigur af voks, der efterfølgende kastes i den sø, hvor elskeren bader. Figuren forvandles til en ægte krokodille,²⁴ som hiver elskeren ned i vandet, hvor den senere, efter at Webaonir er taget til hoffet og har fortalt om sin hustrus affære, med kong Nebkas tilladelse forsvinder helt med sit bytte.

I *Khaemwase og mumien* sejler Naneferkaptah og hans familie til Koptos i jagten på Thothis skriftrulle. Naneferkaptah fremstiller en båd og et mandskab af voks, der skal bringe ham til stedet, hvor skriftrullen er gemt:

“Naneferkaptah fik [en stor mængde] rent [voks bragt] til sig selv. Han modellerede et fartøj med det, fyldt med dets roere og dets sømænd. Han reciterede en tekst imod dem. Han fik dem til at komme til live. Han gav dem åndedræt [...]”

Eksemplerne givet her viser, at bivoks anvendes til produktiv magi i fortællingerne.²⁵ Med produktiv magi menes der, at magikeren skaber en genstand for

Fig. 11 Krokodillefigur af sort bivoks. Den har falkehovede og bærer en solskive samt uraeus-slange. Fra Sakkara. Ptolemæisk. Rijksmuseum van Oudheden F 1969/2.9. Foto Rijksmuseum van Oudheden.

at opnå noget bestemt, hvilket i disse konkrete tilfælde omfatter retfærdighed eller Thothis magiske tekst. Der kan være flere grunde til, at netop bivoks optræder i de to fortællinger. Plasticiteten i bivoks anses for at være en årsag til dens popularitet indenfor magi,²⁶ men eftersom voks var et kostbart materiale, blev det i praksis komplementeret af ler.²⁷ Dette ville naturligvis ikke være tilfældet for en øverste læsepræst med forbindelse til hoffet eller en prins. Bivoks og ler var såkaldte ur-materialer²⁸ med relation til verdens tilblivelse, og især bivoks blev forbundet med solguden.²⁹ Som det fremgår nedenfor, optræder solguden i både *Kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien*, og en mytologisk baggrund for anvendelsen af bivoks i fortællingerne er derfor også mulig. Herudover bør man overveje et ganske basalt aspekt ved bivoks: i modsætning til ler er voks vandafvisende, hvilket gør materialet oplagt for både Webaonir og Naneferkaptah. Kun få voksfigurer fra Ægypten har overlevet.

22 Richard B. Parkinson, *Reading Egyptian Poetry: Among Other Histories*, Oxford 2009 s. 139-140, 146ff.

23 Maarten J. Raven, 'Magic and symbolic aspects of certain materials in ancient Egypt', *Varia Aegyptica* 4, 1988, s. 239.

24 Krokodillen kan i denne fortælling opfattes som et symbol på skæbnen, der tager den, som handler i strid med den kosmiske orden eller har intentioner herom: Christopher Eyre, 'Yet again the wax crocodile: P. Westcar 3, 12ff.', *Journal of Egyptian Archaeology*, 78, 1992, s. 280-281.

25 J.F. Borghouts i *Lexikon der Ägyptologie* III, 1983, kol. 1142.

26 Maarten J. Raven 'Wax in Egyptian Magic and Symbolism', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 64, 1983, s. 28.

27 Gene Kritsky, *The Tears of Re: Beekeeping in Ancient Egypt*, Oxford 2015, s. 105-106.

28 Raven, 'Wax', s. 30-32.

29 Papyrus Salt 835 (Papyrus BM 10051) fra ptolemæisk tid fortæller eksempelvis, hvordan bien blev til af solgudens tårer og herefter begyndte at producere honning og voks: Kritsky, *The Tears*, s. 104.

Fig. 12 Krokodillefigur af sort bivoks. Den bærer en mumie på ryggen. Fra Sakkara. Ptolemæisk. Rijksmuseum van Oudheden F 1969/2.10. Foto Rijksmuseum van Oudheden.

To eksempler på krokodillefigurer [fig. 11, 12] fra ptolemæisk tid (ca. 332-30 f.Kr.) er imidlertid blevet fundet i Sakkara. Til trods for at figurerne stammer fra en gravkontekst,³⁰ viser de, at voksfigurer i form af krokodiller faktisk blev anvendt udenfor den litterære verden (jf. slangefiguren omtalt i forrige afsnit). At figurerne er fra en ganske sen periode demonstrerer desuden anvendelsen af denne type magi gennem størstedelen af Ægyptens historie.³¹ En figur fra 11. dynasti (ca. 2055-1985 f.Kr.), der forestiller en mand,³² viser endvidere, ligesom historien om Naneferkaptah, at også menneskefigurer blev fremstillet af voks.

Voksfigurerne anvendes sammen med vand. Ægypterne levede i et flodsamfund, og vand spillede således en betydelig rolle i mange aspekter deres

dagligliv. Derfor kan det som udgangspunkt ikke undre, at vand figurerer i både litteraturen og i forbindelse med magi. I *Kong Cheops' hof* optræder vand blandt andet som en magisk scene. I historien om Webaonir bliver søen, hvori hustruens elsker bader, omdrejningspunktet for magien og fortællingens handling. Søen besidder ikke magiske egenskaber i sig selv, men fungerer som det rum, hvori Webaonirs magi aktiveres: Webaonir udtaler sin formular over krokodillefiguren, men vokskrokodillen forvandles først til en levende krokodille, da Webaonirs overgartner kaster den i søen:

“Da det var blevet aften, kom manden (til søen), som det var hans daglige vane. Så kastede overgartneren krokodillen af voks efter ham i vandet. Da blev den til en krokodille på 7 alen (*mh*) (ca. 3,64 m) [...]”

Krokodillen hiver efterfølgende manden med sig ned i dybet. At både elskerens og senere Webaonirs hustru henrettelse har relation til vand forbinder desuden elementet med døden.

En lignende tanke findes blandt andet i en beretning om sejren over Hyksosfolket fra 17. dynasti (ca. 1580-1550 f.Kr.),³³ hvor Kamose overvinder oprøreren Teti og lader hans hustru gå ned “til Nilens bred”. Vand anvendes på lignende vis i *Khaemwase og mumien*: Thoths skriftrulle er skjult “midt i Koptos’ hav”,³⁴ og foruden at fungere som et rum, hvori Naneferkaptah udøver magi for at få fat på skriftrullen, forbindes vandet her med farer og farlige væsner i form af slanger. Farefuldt vand er blevet opfattet som en passage fra den menneskelige til den guddommelige verden,³⁵ og både Naneferkaptah, hans hustru Ihweret og deres søn Merib dør på vejen tilbage fra Koptos og falder i Nilen. En sådan død fratog den afdøde muligheden for at få et

30 Raven, ‘Magic’, s. 11-12, 37.

31 En krokodillefigur (dog i ler) omtales også i en formular i *The Greek Magical Papyri* (PGM XIII eller P. Ludg. Bat. J. 395) fra det 4. århundrede e.Kr.: Robert Daniel (red.), *Two Greek Magical Papyri in the National Museum of Antiquities in Leiden: A Photographic Edition of J 384 and J 395 (=PGM XII and XIII)*, Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Sonderreihe Papyrologica Coloniesia 19, Opladen 1991, s. 33ff. Figuren skulle forebygge utroskab hos magikerens hustru, og trods den betydelige tidsforskel mellem PGM XIII og *Kong Cheops' hof* kan denne formular og Webaonirs magi bestemt sammenlignes.

32 Raven, ‘Magic’, s. 11-13; 33.

33 Carnarvon Tavle I: Kerry Muhlestein, ‘Death by Water: the Role of Water in Ancient Egypt’s Treatment of Enemies and Juridical Process’ i Alessia Amenta *et al.* (red.), *L’Acqua nell’antico Egitto: vita, rigenerazione, incantesimo, medicamento. Proceedings of the First International Conference for Young Egyptologists, Italy, Chianciano Terme, October 15-18, 2003*, Egitto Antico 3, Rom 2005, s. 175-176.

34 Dette er blevet fortolket som en del af Nilen eller en hellig sø nær Koptos: Griffith, *Stories*, s. 21. Alternativt kan det også opfattes som et sted helt udenfor den menneskelige verden.

35 Antonio Loprieno, ‘Water in Egyptian Literature’ i Amenta, *op. cit.*, s. 26, 37-38.

liv i det hinsides, og vedkommende overgik i stedet til urhavet Nun.³⁶ Vandet fungerer således, især i *Khaemwase og mumien*, som en overgang fra én sfære til en anden. Vand bliver desuden, ligesom bivoks, anvendt som et magisk materiale, idet Djadjaemankh og Naneferkaptah betvinger en vandmasse for at tørlægge et bestemt område. Sidstnævnte får herved fat på Thothis tekst, og førstnævnte henter et tabt smykke, således at kong Sneferus sejlstur kan genoptages. Vand er således et vigtigt motiv i fortællingerne, da det optræder på flere niveauer og anvendes på alsidig vis.

Temaet magi: formål og anvendelse

Forrige afsnit har vist, at magi spiller en central rolle i fortællingerne, men hvad var formålet med at inkludere magi i litterære tekster? I *Kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien* anvendes magi til at løse udfordringer. I *Khaemwase og mumien* benyttes magi under jagten på Thothis skriftrulle og under magikernes duel. I *Kong Cheops' hof* anvendes den til problemløsning på flere planer: dels anvendes magien til at løse konflikter i prinsernes fortællinger, og dels til at underholde kong Cheops, hvilket er fortællingens overordnede præmis.

I *Kong Cheops' hof* afhænger magien af kongen. Kongen, både Sneferu og Cheops, kan få magikeren, Djadjaemankh og Djedi, bragt til hoffet, og fortællingen fremhæver løbende, hvordan magi udføres efter kongens ordrer: Webaonirs krokodille trækker hustruens elsker med sig ned i søen på Nebkas bud; Djadjaemankh flytter vandet i søen efter Sneferus befaling, og Djedi genopliver dyr efter ordrer fra Cheops. Selv guderne, der optræder senere i fortællingen, adlyder kongen, idet de beordres til menneskenes verden af solguden, gudernes konge, hvor de skal hjælpe Redjedet. I *Merikaras lære*,³⁷ en visdomstekst fra Mellemste Rige [fig. 13], beskrives det desuden, hvordan skaberguden "skabte magi til dem (menneskerne), som et våben til at modstå de begivenheder, der sker [...]". Magi kan altså opfattes som en kraft der afhænger af kongen og bør

bruges til at sikre hans og samfundets velvære.³⁸ Dette er ikke tilfældet i *Khaemwase og mumien*. Her anvender Naneferkaptah og Khaemwase magi på baggrund af egne interesser. Khaemwase trodser endda kongens formaninger om ikke at beholde Thothis skriftrulle:

“Farao sagde til Setne: ‘Tag denne skriftrulle (tilbage) til Naneferkaptah på ydmyg vis, eller han vil få dig til at bringe den’ [...] (men) Setne gjorde det ikke [...]”

Et lignende eksempel findes blandt andet i *Petese fortællingerne*³⁹ fra det demotiske tekstkorpus. Her anvender Petese magi til at få viden om sin dødsdag fra et spøgelse, og han fortryller en række voksfigurer, der skal hjælpe magikeren i forskellige henseender. Disse tekster peger på, at kongen spiller en mere beskeden rolle i forbindelse med magi i senere perioders litteratur. Solguden optræder dog fortsat som en guddommelig konge, idet han i *Khaemwase og mumien* giver Thoth tilladelse til at sende en dæmon efter Naneferkaptah og hans familie.⁴⁰

Magien i *Kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien* er ofte blevet fortolket på baggrund af sin underholdningsværdi. Især førstnævnte er blevet behandlet fra et sådant perspektiv, grundet fortællingens overordnede fokus på underholdning af kongen.⁴¹ Ægyptisk litteratur bør især fortolkes ud fra forestillingen om, hvordan teksterne har været

36 Muhlestein, 'Death', s. 177.

37 Flere versioner af teksten er overleveret. Den mest komplette er P. Hermitage 1116A. Teksten kan findes i Wolfgang Helck, *Die Lehre für König Merikare*, Wiesbaden 1977 [og på engelsk i Simpson, *op. cit.*, s. 152-165.]

38 Parkinson, *The Tale*, s. 234 (n. 54). Parkinson anser imidlertid magien i *Kong Cheops' hof* for hovedsageligt at være et underfuldt og underholdende element og mener derfor ikke, at anvendelserne af magi i disse to middel-ægyptiske tekster nødvendigvis er sammenlignelige: Parkinson, *Poetry*, s. 141.

39 P. Petese Tebt. A+B og P. Petese Saq fra hhv. 1. eller 2. århundrede e.Kr. og 4. århundrede f.Kr.: Kim Ryholt, *The Story of Petese, Son of Petetum and Seventy Other Good and Bad Stories (P.Petese)*, CNI Publications 23, København 1999, s. 1-11, 53-57, 67.

40 Joachim Quack har påpeget, at anvendelsen af sådanne dæmoner krævede tilladelse fra solguden: Joachim Quack, 'Dämonen und andere höhere Wesen in der Magie als Feinde und Helfer' i Andrea Jördens (red.), *Ägyptische Magie und ihre Umwelt*, Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen: Contributions to the Study of Ancient World Cultures 80, Wiesbaden 2015, s. 103-104.

41 Lloyd, *Heka*, s. 72; Parkinson, *Poetry*, s. 141-142. [Jf. også Lise Manniches illustrerede børnebog *Troldmanden Djadjaemankh*, Gyldendal 1976.]

anvendt, og det er næppe usandsynligt, at litterære tekster blev produceret og brugt i underholdningsøjemed.⁴² Ovenstående gennemgang viser dog, at magien i *Kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien* optræder på flere forskellige niveauer, hvilket kunne indikere, at fortællingerne sandsynligvis havde mere end ét formål.

I *Khaemwase og mumien* drives handlingen især af magikernes fascination af Thoths skriftrulle, og betagelsen har konsekvenser for både Naneferkaptah og Khaemwase. I begyndelsen er skriftrullen opbevaret i utallige undersøiske kister, og senere ligger den i Naneferkaptahs grav. Vand kan som bekendt fungere som en overgang til en anden, i dette tilfælde guddommelig, verden, og det samme gør sig gældende for graven. Her er dødelige forment adgang, og da magikerne alligevel bringer skriftrullen til menneskenes verden, brydes den universelle orden. Magikerne deler endda ud af skriftrullens magi: Naneferkaptah lader Ihweret læse skriftrullen, imens Khaemwase ikke evner at foretage sig andet end at "åbne skriftrullen og læse højt af den for alle." Begge magikere straffes imidlertid for deres overtrædelser: Khaemwase stjæler teksten fra Naneferkaptah og udsættes for et truende drømmesyn om kvinden Tabubu, der overtaler magikeren til at overdrage al hans ejendom til sig og i tilgift henrette hans egne børn. Naneferkaptah stjæler teksten fra Thoth, hvorfor magikeren og hans familie straffes med døden. Straffen forværres desto nærmere man kommer guderne. Fortællingen lader derfor til at have et moraliserende præg, og påpeger farerne ved at modsætte sig kongen og guderne⁴³ og advarer imod det at bemægtige sig guddommelig viden med personlige formål for øje.

Samme tanker finder man i *Kong Cheops' hof*. Som nævnt ovenfor er magien i denne fortælling betinget af kongen. Alligevel afviser Djedi Cheops' ønske om en demonstration af magi på en menneskelig fange samt at bringe en skjult kiste til Cheops. Djedis afvisninger bunder i begge tilfælde i typen af magi, som kongen ønsker fremvist: Djedi afviser blandt andet ønsket om afhugningen og påsætningen af fangens hoved med begrundelsen, "at udføre en sådan ting mod det noble kvæg (menneskeheden) er ikke tilladt". Denne passage antyder, at der fandtes idealer for magisk praksis, der dikterede hvordan og hvornår visse typer magi burde udføres. Djadjaemankh og Naneferkaptah lægger eksempelvis begge vandet, de flytter, tilbage på

Fig. 13
Udsnit af Merikaras lære fra P. Carlsberg 6. Foto © Papyrus Carlsberg-samlingen.

plads efter at have flyttet enten smykket eller skriftrullen. Besværgelserne, der flytter vand frem og tilbage, kunne måske ikke adskilles. Djedis modvilje overfor Cheops bunder ikke i direkte ulydighed, da magikeren i begge tilfælde kompenserer med andre eksempler på magi. Djedis uvilje viser derimod, at hans magiske evner og viden overstiger kongens, og Djedi er påpasselig med ikke at overskride en potentiel grænse med sin magi. Ligesom Naneferkaptah og Khaemwase kender Djedi til placeringen af guddommelig viden, men i modsætning til de demotiske magikere, der optræder som en form for antihelte i fortællingen,⁴⁴ tilvejebringer han den ikke. I stedet svarer han blot Cheops:

“Fyrste, min herre! Hør, jeg er ikke den, som kan bringe dig den (kisten).”

Selvom *Kong Cheops' hof* og *Khaemwase og mumien* stammer fra to forskellige perioder, indeholder fortællingerne mange sammenlignelige elementer. Magien i teksterne har tilsyneladende paralleller udenfor litteraturens verden, og magi kan være blevet anvendt både som underholdende og didaktisk element. Særligt sidstnævnte kommer til udtryk i magikernes handlinger, og fortællingerne formidler herved på forskellig vis en ideel anvendelse af magi.

44 Robert K. Ritner, 'Setna's spell of taking security (Setna I, col. IV/31-34, Tafel 79)' i Hermann Knuf *et al.* (red.), *Honi soit qui mal y pense: Studien zum pharaonischen, griechisch-römischen und spätantiken Ägypten zu Ehren von Hienz-Josef Thissen*, Orientalia Lovaniensia Analecta 194, Leuven 2010, s. 426.

42 Parkinson, *Poetry*, s. 83-85.

43 Dieleman, *Priests*, s. 230-231.

En ægyptisk krukke i Fredensborg Slotshave

Thomas Christiansen

Meddelelsen om, at den ene halvdel af hans kongelige højhed prins Henriks (1934-2018) aske efter bisættelsen i februar skulle spredes i havet, og den anden halvdel nedsættes i en urne i den private del af Fredensborg Slotshave, fik mig til at genkalde et besynderligt, ægyptisk udseende monument i netop denne del af haven [fig. 1]. Jeg opdagede det, da jeg og en kær ven i sommeren 2017 foretog en udflugt til Fredensborg Slot med en gruppe studerende og ansatte ved ægyptologi ved Københavns Universitet, samt en håndfuld medlemmer af DÆS.¹ Formålet med turen var at besigtige de for nyligt restaurerede skulpturer i haven, som Johannes Wiedewelt (1731-1802) skabte i årene 1760-1769, og undersøge hvorvidt vi ville kunne genfinde motiver fra det gamle Ægypten iblandt dem, da han var den første billedhugger i Danmark, der eksplicit indoptog den oldægyptiske kunst i sit billedsprog. Således hviler hans første hovedværk, den monumentale marmorsarkofag til Christian VI (1699-1746) i Roskilde Domkirke, på fire ægyptiske sfinkser – en hentydning til kongens interesse for Ægypten.² Endvidere udgav Wiedewelt i 1786 det første systematiske katalog over ægyptiske og romerske oldsager i en dansk samling.³ Wiedewelts interesse for det oldægyptiske formsprog blev utvivlsomt vakt under hans studieophold i Rom (1754-1758), hvor han delte atelier med Giovanni Battista Piranesi (1722-1778), der var datidens varmeste fortalere for brugen af ægyptiske former i arkitektur og dekoration.⁴

Før udflugten var jeg bekendt med en ægyptisk obelisk med pyramideformet top til Frederiks V's minde (det var ham der udsendte Carsten Niebuhr ekspeditionen til det lykkelige Arabien 1761-1767) opført på den såkaldte ballonplads. Derudover var jeg faldet over en reference til en ægyptisk krukke (vase) i en gammel bog om Fredensborg Slot:

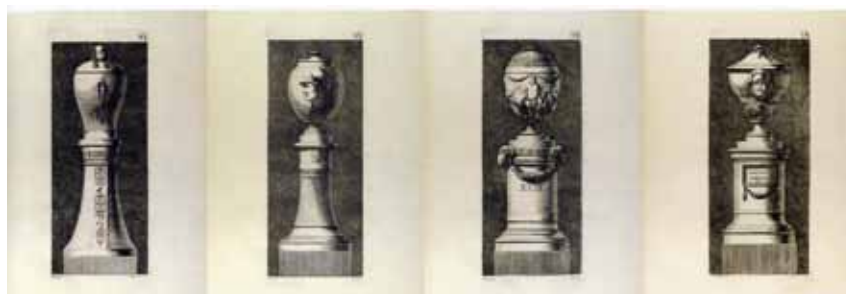
1 Hovedværket om slottet og haven er U. Kjær, B. Scavenius og C.W. Rasmussen, *Fredensborg Slot og Slotshave*, København 2013.

2 Jf. M.L. Buhl, *Les dessins archéologiques et topographiques de l'Égypte ancienne faits par F.L. Norden 1737-1738 et conservés à l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark*, København 1993, s. 61, fig. 20. Christian VI approberede i

1737 den mislykkede handelsmission til Etiopien, som blev foreviget af Fredrik Ludvig Norden (1708-1742) i det posthumt udgivne pragtværk fra 1755: *Voyage d'Égypte et de Nubie*. En komplet oversættelse af rejsebeskrivelsen med en glimrende indledning af P.J. Frandsen blev udgivet i anledning af dronning Magrethes 70 års fødselsdag: F.L. Norden, *Rejse i Egypten og Nubien*, København 2010.

3 J. Wiedewelt, *Samling af Ægyptiske og Romerske Oldsager*, København 1786. For et studie af dette katalog, der indeholder ægyptiske genstande fra både Norden- og Niebuhr-ekspeditionen jf. A. Haslund Hansen, V. Nørskov & H. Thomsen, 'Artist and Antiquary. Wiedewelt's Catalogue of Egyptian and Roman Antiquities' i M. Nielsen og A. Rathje (red.), *Johannes Wiedewelt: A Danish*

“ I Parterret foran Slottet rejstes [...] fire Vaser, som viise Foranden- dringen udi Smagen fra Ægypt- terne til Romerne: en ægyptisk Vase, af sort Marmor, med Osiris- og Isishoved paa Laaget, en etrusk Vase, ligeledes af sort Marmor, med Basrelief ‘Armi- nus’ og en etrusk Kvinde, en græsk Vase, af hvidt Marmor, med Jupiter, Juno og to Børn i Basrelief, og en ro- mersk Vase, ligeledes af hvidt, italiensk Marmor, med to Marshoveder m. m. Disse Vaser, som for deres Tid ere for- træffelige, betaltes dyrt, de kostede i alt tolv hundrede Daler” [fig. 2].¹

I de yderste, geometrisk tilplantede kvarterer omkring parterreanlæg- gets hovedakse fandt vi de fire krukker, som symboliserer hvordan den antikke stilhistorie forløb ifølge nyklassicismens teoretiker, den tyske kunsthistoriker Johann Joachim Winkelmann (1717-1768), som Wiedewelt havde knyttet kærligheds- og venskabsbånd med under Italiensopholdet.⁵ Lidet havde jeg ud fra den citerede beskrivelse for- ventet, at den ægyptiske krukke skulle vise sig at være et barokt og voldsomt udtryk for det 18. århundredes såkaldte “ægyptomani”. Det mandshøje monument består af to dele: en krukke i sort marmor, der hviler på en piedestal af hvidt marmor. På låget af krukken findes to elegant udførte ægyptiske ansigter, der bærer *nemes*-klæder. De skuer som den tohovedede Janus i hver sin retning [fig. 3, jf. fig. 1]. På hver side af krukken er der endvidere i hævet relief udført en sistrum. Inspirationen til udformningen af krukken har Wiedewelt formentlig fundet i en af de mange afbildninger af guden Osiris Cano- pus i datidens populære kataloger over oldsager.⁶ På piedestalen er i en bort og to vertikale registre indhugget en hieroglyfindskrift [fig. 4]. Hvor Wiedewelt er sluppet heldigt fra de to ansigter, der ser old- ægyptiske ud, kan det samme ikke siges om indskriften. Han må have kopieret et kongeligt monument, da den indeholder kartoucher, men kilden kan ikke identificeres, da mange af tegnene er forvansket til ukendelighed. Skulle en læser af Papyrus have fået lyst til selv at tage dette besynderlige monument i øjesyn, skal han henlægge sit besøg til juli måned, da den private del af haven er lukket for offentligheden resten af året.

Fig. 1 Krukken i slots- haven. Foto Paul Hartvig- son.

Fig. 2 Kobberstik af Johannes Gottfried Bradt, *Monumenta Fredensburgica iussu Frederici V. erecta*, København 1769 (efter Kjær et al., s. 155). Foto fra bogen.

Fig. 3 Detalje af hoved på krukens låg. Foto Alex Wood.

Fig. 4 Piedestal med hieroglyfindskrift udført af Johannes Wiedewelt i 1760'erne. Foto Alex Wood.

Artist in Search of the Past, Shaping the Future, København 2010, s. 241-257.

- 4 I indledningen til sin *Diverse maniere d'adonare i cammini ed ogni altra parte degli edifizii desunte dall'architettura egizia, etrusca e greca*, Rom 1769, skrev Piranesi en berømt apologi for den ægyptiske kunst, der i oplysningstiden var ugleset, jf. A.Haslund Hansens interessante Ph.d.- afhandling, *Ordering the Ancient World:*

Egyptian Antiquities in 18th Century Visual Culture, København 2011, s. 118-129.5

- 5 F.J. Meier, *Efterretninger om Fredensborg Slot i Frederik IV's, Kristian VI's og Frederik V's Dage og om de Kunstnere, som i de nævnte Kongers Tid vare virksomme der*, København 1880, s. 146.
6 For Wiedewelts ophold i Italien jf. V. Thorlacius-Ussing, 'Danske Kunstnere i

Rom i Ældre Tid' i L. Bobé (red.), *Rom og Danmark gennem Tiderne*, s. 145-155.

- 7 For afbildninger af denne gud, der hyppigt blev forvekslet med kanopekrukker, og kataloger, der kan have tjent som inspira- tion, jf. A. Rouillet, *The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome*, Leiden 1972, s. 97-100.

Hvis man skal tro de nyeste oplysninger, er der nu blot et par år til GEM – det nye, store museum – åbner i Giza. *Grand Egyptian Museum*-projektet har været undervejs i mere end et årti, og er blevet forsinket flere gange. Dels på grund af bureaukratiske trakasserier og pengemangel, dels på grund af de omskiftelige tider i Ægypten i kølvandet på Det Arabiske Forår. Nu begynder det imidlertid at gå stærkt, og flere hundrede genstande fra det gamle museum på Tahrir-pladsen er allerede flyttet ud på GEM. Senest har konservatorer i november 2018 fragtet mere end 600 genstande fra Tahrir til Giza. Der er ikke sat dato på åbning af museet endnu, men efter sigende skulle det ske i 2020.

Arkæologer fra Ægypten og resten af verden har siden sidst haft travlt på deres respektive udgravninger og med deres respektive projekter. Der dukker hele tiden nye fund op, men det er ikke alle fund, der bliver dækket lige meget i pressen, og det kan være svært at følge med i alt det, der foregår. Kommer der et mere spektakulært fund, er det dog helt sikkert, at det bliver dækket af medierne. Det gælder for eksempel det fund af balsamerede skarabæer, der blev præsenteret for verdenspressen i november 2018. Både antikvitsministeren og omkring 30 ambassadører fra hele verden deltog i afsløringen af fundet.

Det er altid spændende med spektakulære fund, men når mediestormen er redet af og hverdagen melder sig igen, skal fundene undersøges, dokumenteres, katalogiseres og så videre. Det koster penge, som Ægypten ofte ikke har, og derfor er det vigtigt at fonde, universiteter og andre instanser kan træde til.

Vores egen Dansk Ægyptologisk Forskningsfond er blandt andet oprettet til at støtte projekter og arkæologi i Ægypten, ligesom mange andre fonde og sammenslutninger i hele verden støtter ægyptologien på den ene eller den anden måde. Det gør det muligt at publicere traditionelle rapporter og publika-

tioner, som i mange tilfælde bliver gjort tilgængelige for alle via nettet.

Det er dog ikke kun arkæologer, der kan afsløre spændende fund fra Ægyptens grave og byer. Også gravrøvere har vind i sejlene, men de ægyptiske myndigheder arbejder hårdt på at dæmme op for gravrøveriet. For nylig afslørede de en gruppe gravrøvere i Sakkara med en sarkofag, der indeholdt en mumie. Myndighederne kunne fastslå, at sarkofag og mumie ikke stammede fra et lagerrum og derfor måtte være gravet op et eller andet sted. Det er en kedelig udvikling, som vi kun kan håbe snart bliver stoppet.

Heldigvis er det stadig de positive nyheder inden for fund og forskning, der dominerer.

Fund og forskning

Tell el-Samara i Deltaet

FUND AF GAMMEL BY

Arkæologer har fundet en af de hidtil ældste landsbyer i Nildeltaet i Ægypten. Et hold af franske og ægyptiske forskere har for nylig opdaget flere opbevaringshuller fyldt med dyre- og planterester, samt krukker og stenredskaber. Det fortæller det ægyptiske antikvitsministerium. Fundet indikerer ifølge ministeriet, at mennesker har boet i det frugtbare område Tell el-Samara i provinsen el-Dakahlia nordøst for Cairo så tidligt som 5.000 år f. Kr., 2.500 år før Giza-pyramiderne blev bygget. Nadia Khedr, der er ansvarlig for ægyptiske, græske og romerske

fund i Middelhavsområdet, fortæller, at en analyse af det fundne biologiske materiale vil give os et klarere billede af de første samfund, som slog sig ned i deltaet, samt om begyndelsen på landbruget i Ægypten.

■ Lagt på nettet 2. september 2018
<https://www.reuters.com/article/us-egypt-archaeology-discovery/archeologists-find-neolithic-remains-in-nile-delta-idUSKCN1LI0OZ>

Heliopolis

RAMSESSES II'S FESTSAL

Ægyptologer fra Ain Shams-universitetet i Cairo har i løbet af det forgangne år fundet, udgravet og restaureret en

Foto Ministry
of Antiquities.

- Lagt på nettet 25. oktober og 21. november 2018
<http://english.ahram.org.eg/News/315098.aspx>
<https://luxortimesmagazine.blogspot.com/2018/11/egyptian-archaeologists-unearth-more-of.html>

Sakkara

EN GENERALS FAMILIEGRAV

Ægyptiske arkæologer under ledelse af Ola el-Aguizi har syd for Unas' daltempel (det med palmesøjlen ved indgangen til Sakkara) fundet et gravkapel tilhørende Iurhy (et udenlandsk navn), general under Sethi I og Ramesses II og forvalter af Amons domæne. Hans søn citeret som "Yuppa" og barnebarn med det mere normale navn Hatiay optræder også i gravens udsmykning, sidstnævnte ligeledes med titlen general og med en prominent plads på de offentliggjorte billeder. En scene viser stridsvogne, der krydser en kanal fuld af krokodiller (en lidt lignende scene, der nok henviser til det østlige delta, kan ses på nordsiden af Sethi Is første udsmykning af nordvæggen af Karnak-templet). LM

- Lagt på nettet d. 8. maj 2018
<http://luxortimesmagazine.blogspot.com/2018/05/3500-year-old-army-generals-tomb.html>

bygning i Matariya (det gamle Heliopolis, hvor obeliskens står), som har været anvendt til at fejre kongens (og hans efterfølgeres) regeringsjubilæer. Sådanne anlæg kendes ellers kun (når undtages Djoser's byggeri beregnet til det hinsides) fra Malkata på vestbredden af Luxor og Soleb i Nubien (Amenhotep III) og i Bubastis i Deltaet (Osorkon II). Under arbejdet blev der også fundet dørøverligger, skarabæer og amuletter, diverse keramik og blokke med hieroglyffer. Det mest markante element er et tronpodium, der kan minde om det der findes i Ramesses III's tempelpalads i Medinet Habu. Efterfølgende har arkæologerne fundet to blokke, der afslører bygmesterens navn: Amenemnet. LM

Foto Nariman el-Mofty.

Ejeren af denne mumiemaske af forgyldt sølv, en andenpræst for gudinden Mut, Neith... (navnet delvis ødelagt), blev balsameret tæt på sin grav.

Foto
R. B. Hussein.

Balsamerede skarabæer

Adskillige mumier af katte og flere sjældne, mumificerede skarabæer er blevet fundet i syv små sarkofager ved Userkafs pyramidekompleks i Sakkara. Den ægyptiske antikvitetsminister Khaleed el-Enany fortæller til nyhedsbureauet AFP, at opdagelsen blev gjort af ægyptiske arkæologer i forbindelse med udgravninger, der begyndte i april i år. Tre af gravene har været brugt til katte, mens en fjerde har tilhørt en embedsmand. Mostafa Waziri, generalsekretær i SCA (Supreme Council of Antiquities), udtaler, at det er første gang, der er fundet mumier af skarabæer her. To store og velbevarede skarabæer var viklet ind i linned. De var lagt i en sarkofag af kalksten med dekoreret låg. I en mindre sarkofag blev der fundet endnu en samling af mumificerede skarabæer. Sarkofagerne var forsegled og udsmykket med tegninger af skarabæer, hvilket arkæologerne aldrig havde set før.

Sammen med katterummierne blev også fundet en statue af kattergudinden Bastet samt forgyldte træstatuer af en løve, en ko og en falk. Ifølge ministeriet blev der også fundet træsarkofager med kobraslanger og krokodiller. Ved præsentationen af fundet lovede antikvitetsministeren og generalsekretæren, at flere nye opdagelser vil blive præsenteret inden 2019. Det drejer sig om en tilsyneladende urørt grav fra 5. dynasti,

der blev lokaliseret lige inden skarabæerne skulle præsenteres for offentligheden.

■ Lagt på nettet 10. november 2018
<https://www.reuters.com/article/us-egypt-archaeology-discovery/ancient-egyptian-tombs-yield-rare-find-of-mummified-scarab-beetles-idUSKCN1NF0KY>

Balsameringsværksted

“The Saqqara Saite Tombs Project”, en ægyptisk ekspedition, der siden 2016 er blevet suppleret med arkæologer fra USA og universitetet i Tübingen, gjorde i sommer under ledelse af Ramadan B. Hussein et spændende fund i den del af gravpladsen, syd for Unas-pyramiden, der først blev anvendt til begravelser i 2. dynasti 3 meter under jorden. I saitisk tid (26. dynasti, 672-525 f.Kr.) blev disse skakte genanvendt og uddybet til nye begravelser og aktiviteter forbundet med dem. Et indhegnet rektangulært område rummede en 30 m dyb skakt med sarkofager og en forgyldt mumiekiste for en kvinde samt en stor samling shabti-figurer af turkisfarvet fajance. I umiddelbar forbindelse hermed blev der i en anden skakt med rum for neden fundet krukker og bægge af keramik med indskrifter i demotisk skrift, der afslørede at de havde rummet *tuat*-olie og en blanding af *sft*-olie og myrrha. En krukke med påskriften “kognition” og en installation, der kunne tyde

på et ildsted, samt krukker med en sort substans (tjære?), blev anvendt ved balsameringen. Indholdet af disse krukker kan sammenlignes med det, der for nogle år siden blev fundet i KV63 i Kongernes Dal, der netop er identificeret som en “embalming cache”, dvs. et depot for rester fra balsameringen. LM

■ Lagt på nettet 14. juli 2018
<http://luxortimesmagazine.blogspot.com/2018/07/new-discovery-mummification-workshop.html> – med en fascinerende video, hvor Ramadan B. Hussein fortæller om ekspeditionens arbejde (omtale af værkstedet begynder efter omkring 10 min.).

Gammel ost

På et Nilkrydstogt sidste år gjorde vores silent guide mig opmærksom på, at et supermarked i Minya solgte usædvanligt gode oste. Det lykkedes os at forhandle med de sikkerhedsfolk, der holdt skarpt øje med os, og smutte i land for at jeg kunne se og smage selv. Deres *gibna beda qadim* (“gammel hvid ost”) og *baramil*, var uhørt lækre, og jeg fik smagsprøver med til hele mit hold på skibet.

Nu har arkæologer fra universitetet i Cairo fundet denne gamle osts forfader i en grav i Sakkara lige syd for Unas’ processionsvej. Graven med prægtig udsmykning tilhørte Ptahmose, der var borgmester i Memfis i begyndelsen af det 19. dynasti. Den har været kendt

siden 1820'erne, hvor de fleste af dens relieffer, statuer og andet løsøre blev fjernet og spredt for alle vinde, men den blev genfundet og (takket være et par tilbageværende relieffer) identificeret i 2010. Arkæologerne blev også interesserede i nogle rester af krukker med noget på indersiden. I bunden af en af dem sad der en solid, hvidlig substans og rester af et stykke lærred, som de mente havde ligget over krukken. Det hele blev sendt til universitetet i Catania på Sicilien for at blive analyseret på et kemisk laboratorium. Substansen viste sig at indeholde proteiner og rester af kasein fra komælk og fåre- eller gedemælk. I ost vil man også forvente at finde spor af fedt, men disse kan være forsvundet under påvirkning af vand (regn eller oversvømmelse) og dermed kommende elementer, der har ødelagt proteinerne. Yderligere blev *Brucella melitensis* identificeret – det er dog ikke en smagsgiver, som kunne have givet en Danablu, men en aggressiv, sygdomsfremkaldende bakterie. LM

■ Lagt på nettet 18.august 2018

<https://www.bbc.com/news/world-africa-45233347>

<https://pubs.acs.org/doi/10.1021/acs.analchem.8b02535> (resume af videnskabelig artikel 25.7.18)

Om gravens komplicerede, nyere historie: <http://www.ifao.egnet.net/bifao/114/20/>

Abydos

GLEMTE DOKUMENTER

The Abydos Paper Archive er et depot med fortrinsvis arabiske dokumenter, som tilhører antikvitetsinspektoratet i Sohag. Dokumenterne, der stammer fra tiden mellem 1850'erne og 1960'erne, blev genopdaget i et rum i Seti I's tempel i Abydos. Der havde de ligget i mange år, og var for længst glemt af alt og alle. Der er tale om både udgående og indkommende korrespondance, udgravningsrapporter og arkæologiske survey-kort. Tilsammen kaster dokumenterne nyt lys over de hundredevis af ægyptiske inspektører, arkæologer, ud-

Foto Egypt Exploration Society.

gravningsarbejdere og vagter, som var ansat i den ægyptiske antikvitetsjeneste i ægyptologiens formative år. Det meste af det vi ved i dag om ægyptologiens historie er set gennem vestlige briller, men med genopdagelsen af Abydos-arkivet er der nu mulighed for at gøre ægyptologiens historie noget bredere og mere inkluderende. Ægypterne har været langt mere aktivt engagerede i at beskytte oldtiden, og dokumenterne afslører også, at de ofte bestred høje stillinger i både administration og forskning.

EES (Egypt Exploration Society) begyndte sidste år at grovsortere de tusinder af dokumenter. Herefter gik man i gang med at digitalisere, katalogisere, konservere og oversætte. I 2018 har projektet fået tilført en sum penge, der har gjort forskerne i stand til at fortsætte arbejdet med arkivet. De har blandt andet oprettet en database, som al information bliver lagt ind i. Det gælder oplysninger om, hvordan et dokument ser ud, dets stand, papirtykkelser, blækfarve osv. Dertil kommer information om, hvad der står i dokumentet. Som bonus har mange dokumenter vist sig at indeholde beskrivelser af lokaliteter i Abydos, der ikke længere findes. Tilsammen giver dette moderne tempelarkiv en bredere forståelse af Abydos og dets moderne, arkæologiske landskab, som hele tiden ændrer sig.

■ Læs mere på Egypt Exploration Societys hjemmeside: <https://www.ees.ac.uk/atpa>

Luxor vest

NYE MIDLER TIL USERMONTUS GRAV

Genopdagelsen af Usermontus grav (TT 382) er strengt taget ingen nyhed, da den har været kendt siden 1934. Graven ligger på højen Qurnet Murai, til højre for vejen, der fører ind til Deir el-Medina, sammen med nogle andre embedsmandsgrave fra tiden mellem 18. dynasti og ptolemæertiden. Forskernes eneste spor af graven var indtil for otte år siden to artikler fra 1930'erne og Usermontus røde granitsarkofag, der siden 1917 har befundet sig i Metropolitan Museum of Art i New York. I 2010 blev graven genopdaget, da man destruerede de moderne huse i området. Baseret på en hurtig undersøgelse af vægmalerierne i graven udledte arkæologerne, at graven stammede fra ramessidetiden. Nærmere kunne man ikke komme det, da der ikke var nogen kartoucher. Usermontus grav er en af de største i området. Han havde adskillige fornemme hverv i administrationen og var også ypperstepræst for Montu.

I 2018 har EES (Egypt Exploration Society) fået tilført midler til at et forskerhold kan undersøge Usermontus grav nærmere. Forskerne skal i de kommende sæsoner blandt andet undersøge

Vægmaleri i
Usermontus grav.
Foto fra nettet.

Foto Ministry
of Antiqui-
ties, puslespil
af Aidan
Dodson.

stratigrafien i de jordrester, der har fyldt graven op, lede efter yderligere information, der kan datere graven nærmere og undersøge, hvordan graven har været genbrugt gennem tiden. De vil desuden se på gravens layout, dokumentere og analysere alle fund fra graven, fjerne og katalogisere alt keramisk materiale fra graven, rense og konservere vægmalerierne og lade en knoglespecialist undersøge de mange mumie-rester i graven.

■ Læs mere på Egypt Exploration Soci-
etys hjemmeside: <https://www.ees.ac.uk/tt382>

Kom Ombo

STELER

Templet i Kom Ombo besøges af alle turister, der sejler mellem Luxor og Aswan. Bygningen som den står i dag er et usædvanligt græsk-romersk "tvillingetempel" med to akser, der markerer kultsteder for Horus (med falkehoved) og Sobek (med krokodillehoved). Siden 2017 har ægypterne været i gang med at regulere grundvan-
det, og i den anledning stødte de for nylig på en stele, der mere end antyder, at et ældre tempel for de samme to guder oprindeligt stod på stedet. Sethi I er afbildet stående foran Horus til højre og Sobek til venstre med en tekst i vandrette linjer neden under. Presserap-
porterne nævner henh. to og tre steler/ fragmenter af steler. En af dem (også dateret til Sethi I) omtaler Horemheb,

general under Tutankhamon og senere konge, men det præcise indhold er endnu ikke afsløret. LM

■ Lagt på nettet 3. oktober 2018
<https://www.livescience.com/63738-temple-engravings-of-warrior-pharaoh.html> (diskussion og mange billeder af konserveringsarbejdet)

KVINDE MED FOSTER

En gravplads ved Kom Ombo, der tilsy-
neladende rummede lig af nomader fra 2. Mellemtid, er udgravet af ægyptiske og italienske arkæologer. Særlig interes-
sant er skelettet af en kvinde på om-
kring 25 år, der døde kort før hun
skulle føde, muligvis på grund af et
brud på bækkenet. Fra andre kilder ved
vi, at fostre blev anset som rigtige per-
soner og dermed også blev begravet
som børn og voksne. Kvinden var lagt i
en dyreskind og havde en lille ægyptisk
og en nubisk krukke med på rejsen.
Yderligere lå der perler af strudseægge-
skal og et stykke af uforarbejdet skal i
graven. LM

■ Lagt på nettet d. 14. november 2018
<https://luxortimesmagazine.blogspot.com/2018/11/3500-year-burial-of-pregnant-woman.html>

Aswan

POTTESKÅRSANALYSE OG

BALSAMERINGSHEMMELIGHEDER I

QUBBET EL-HAWA

Keramik og potteskår har spillet en
afgørende rolle i EES' (Egypt Explora-
tion Society) Qubbet el-Hawa-forsk-
ningsprojekt. Forskerne har brugt disse
levn til at datere særlige områder og
bestemme, hvad der er foregået i dem.
Keramikstilen skiftede i oldtiden og er
derfor en af de mest sikre dateringsme-
toder, særligt i tilfælde hvor der ikke er
nogen skriftlige kilder at læne sig op
ad. Desuden kan særlige kendetegn på

Fra nettet.

Udsigt fra Qubbet el-Hawa. Foto Eman Khalifa/EES.

keramik bruges til at forklare dens funktion og afsløre hvilke aktiviteter, der har været på fundstedet.

Ved foden af Qubbet el-Hawa er der fundet store mængder af potteskår fra brødforme. Brød var sammen med øl den mest almindelige offergave, og man tænker sig derfor, at der har været holdt fester med offergaver for foden af klipperne. Længere oppe ved gravene var den dominerende type keramik skår fra lagerkrukker, som stod inde i graven med forskellige gravgaver. Arkæologerne fandt også en cachette – et skjulested – med store krukker med låg, der ligner dem, der er fundet i balsamerings-cachetter fra Sentiden. Det var derfor muligt at bruge disse krukker til både at datere og identificere den lokalitet, hvor de blev fundet.

Endnu mere interessant var det, at nogle af disse krukker var misfarvede af det de havde indeholdt. Som en del af Qubbet el-Hawa-projektet skal aflejringerne på indersiden analyseres kemisk for at bestemme, hvilke materialer balsamøren brugte i sit balsameringsstelt der. Metoden, der er den samme, som den man bruger i kriminaltekniske undersøgelser, skal bestemme, hvilke organiske produkter, der har været i krukkerne. Ved at undersøge fedtsyrer i forskellige typer af krukker kan man yderligere afsløre hvilke fødevarer, der gamle ægyptere spiste. Projektet skal desuden også sammenligne keramik der er fundet ved Qubbet el-Hawa med

keramik fundet i hele Aswan samtidig med at skelne mellem krukker brugt ved begravelser oppe i klippen fra krukker brugt i husholdning og tempelritualer.

■ Læs mere på Egypt Exploration Societys hjemmeside: <https://www.ees.ac.uk/pottery-analysis-and-embalming-secrets>

Museumsnyt

Yuya og Tuyu

I Cairo-museet er det lange galleri, der dannede begyndelsen til udstillingen af fund fra Tutankhamons grav, blevet overtaget af genstande fra en anden uplyndret grav. Yuya og Tuyu var Tutankhamons oldeforældre på mødrene side og havde derfor også en vis ret til

at blive begravet i Kongernes Dal. Gravudstyret har nu fået den plads de fortjener, og under DÆS-medlemmernes besøg d. 6. november var opstillingen næsten færdig. LM

■ Lagt på nettet 23. november 2018
<http://weekly.ahram.org.eg/News/25917.aspx>

Yuya og Tuyus gravudstyr erstatter Tutankhamons.
Foto LM.

Tutankhamon

Den store Tutankhamon-udstilling "King Tut: Treasures of the Golden Pharaoh", der har trukket fulde hus i San Francisco, flytter snart til Paris, hvor den kan ses i La Grande Halle de la Villette fra 18. marts – 30. september 2019. Mange genstande, der ikke tidligere har været vist uden for Cairo, er med, og de vil være på rejse i omkring fem år endnu. LM

■ Lagt på nettet 6. september 2018
<https://egyptianstreets.com/2018/09/06/king-tutankhamun-exhibition-will-move-from-los-angeles-to-paris/>

Benevento-obelisk besøger Getty-museet

I forbindelse med udstillingen "Beyond the Nile: Egypt and the Classical World" i marts – september i år blev en obelisk fra Sannio-museet i Benevento (øst for Napoli) udlånt til Getty-museet i Los Angeles. Da den ankom, var den i en sørgelig stand, men efter et ophold i museets konservatorafdeling blev den genrejst og knejsede så længe udstillingen varede i 351,5 cm højde i museets forhal. Obeliskens er af ægyptisk granit, forarbejdet/udsmykket i årene 88-9 e. Kr. under Domitian, hvor en vis Rutilius Lupus viede den til Isis-templet i byen til ære for kejseren med en indskrift i hieroglyffer i romersk stil. Siden sidst i 1900-tallet var den udstillet i kælderen Sannio-museet, sat sammen af tre stumper og fastgjort til en mur for oven for ikke at vælte. Adskillige revner i stenen og tidligere stabilisering af obeliskens vanskeliggjorde arbejdet. Nu er de fire dele (basen, de to originale stykker og den restaurerede spids) sat sammen på en måde hvor den er reversibel, og der er taget højde for, at de fire dele nemt kunne skilles, da obeliskens skulle hjem igen. En bedre bevarer søster til obeliskens står på Piazza Papiniano i Benevento, og den hjalp med til at sikre, at den genskabte pyramidetop fik de rette proportioner. Den er lavet med harpiksplader sat på et skelet af "bikuberammer" af aluminium.

Obeliskens blev fundet i 1903 nær Trajans triumfbue, der stadig står, og det er muligt at det var her, Isis-templet lå, men elementer opdaget forskellige steder i byen kan stadig ses muret ind i ældre bygninger. Søjler derfra er inddigeret i den lille rundkirke Santa Sofia. To ramponerede sfinkser, der også

ville passe ind i det ægyptiske miljø i byen, er nu i Baracco-museet i Rom. LM

■ Lagt på nettet 16. juli og 8. august 2018
<http://blogs.getty.edu/iris/conserving-an-ancient-obelisk/> (om restaureringen)
<http://blogs.getty.edu/iris/egyptian-obelisks-and-their-afterlife-in-ancient-rome/> (med flere billeder og om de to obeliskers historie mm)

Århus

I *Papyrus* 35/2, 2015, s. 31-22 præsenterede Thomas Christiansen et lille sort hoved, der var fundet under usædvanlige omstændigheder i et bykvarter i Århus. Det er nu udstillet på Antik-museet. Yderligere optræder det i et lydværk/ en bog *Terra* af Gitte Broeng. LM

■ <http://gittebroeng.dk/terra/>

Kongresser

København

Den 5. årlige ægyptologikonference, organiseret af studenter ved Københavns Universitet, finder sted d. 7. – 9. maj 2019. Studerende fra mange lande deltager, og sproget er engelsk. LM

■ <https://www.evensi.dk/egyptological-conference-copenhagen-2019/273523192>

Cairo

Den 12. internationale ægyptologikongres (International Congress of Egyptology ICE) finder sted i Cairo d. 3. – 8. november 2019. Den afholdes på Mena House Hotel i Giza. LM

■ http://www.ice12cairo.moantig.gov.eg/images/1st%20_Circular.pdf

Foto Rebecca Vera-Martinez.

Prinsesse Neferura og dronning Hatshepsut ofrer til Amons hellige båd. Foto LM.

Polske og ægyptiske arkæologer har arbejdet i Hatshepsuts tempel i Deir el-Bahri siden 1961, og det restaurerede tempel er gradvist blevet åbnet for publikum. Arbejdet i templets hoveddel, helligdommen viet til Amon-Ra, er færdigt, og det er ved at være nogle år siden, offentligheden fik adgang templets tredje terrasse og solgården. Desværre er rummene, der omgiver tredje terrasse så smalle, at der ikke er adgang for publikum. Derfor har de polske arkæologer sammen med universitetet i

Warszawa i stedet udgivet en 40 sider lang online pamflet om helligdommen med fotos af de rum, som publikum ikke har adgang til. Pamfletten kan hentes gratis på universitetets hjemmeside.

■ <http://www.templeofhatshepsut.uw.edu.pl/files/babajagula/MSAsmall.pdf>

Efterskrift: Det allerhelligste var åbent for publikum under DÆS' besøg i templet d. 14. november 2018. LM

Stop press

Nyt om papyrus-samlingen

Den 21. november skriver Kim Ryholt: "Jeg har lige fået besked fra Carlsbergfondet om, at vi [ToRS] har

modtaget bevillinger til flere formål, bl.a. konservering af den store medicinske papyrus vi erhvervede for nylig. Konserveringen vil blive udført af Eve Menei og Laurence Caylux, der også konserverede Louvre-delene af samme manuskript. Teksten er mere end 60 kolonner lang. De to franske kolleger kommer begge til København næste år og foretager konserveringsarbejdet."

Derudover har Kim for nogle få uger siden med midler fra Augustinus Fonden og Carlsbergfondet købt tre nye og utroligt velbevarede papyri fra en bedemandsfamilies privatarkiv. De stammer fra kong Amasis' regeringstid. Der er yderligere tekster fra samme fund på Louvremuseet. Vi glæder os til en artikel i vores egen Papyrus om indholdet! LM

Daniel Soliman nu i Leiden

Daniel, der var post-doctoral research fellow på ToRS og derefter flyttede sit virke til British

Museum, har nu fået en fornem stilling som kurator på Rijksmuseum van Oudheden i Leiden, hvor han oprindeligt studerede på universitetet. Vi har hørt ham til foredrag om arbejdersignaturer i Deir el-Medina og set ham til flere DÆS-begivenheder. Han overtager posten efter Maarten Raven midt i februar 2019. Vi ønsker ham et stort tillykke. LM

■ Lagt på nettet d. 21. november 2018 <https://www.rmo.nl/nieuws-pers/nieuwsberichten/twee-conservatoren/>

Nofret i ny udgave

I Sussi Bechs tegneserier, der løbende udgives på Forlaget Eudor i 7 luksusbind i stort format, foreligger nu bind 3 om Nofret, prinsessen fra Kreta, der kidnappes af pirater og ender i Ægypten, hvor hun involveres i talrige intriger. Bindet indeholder ud over de tre første historier også supplerende materiale om hvordan serierne er blevet til. Den prisbelønnede tegneserie udkom først i 1986 og omfatter til dato 12 bind, hvoraf nogle også er oversat til fransk, hollandsk og indonesisk. Ud over at være både vittige og spændende giver fortællingerne et glimrende ind-

blik i hvordan det var at leve i det gamle Ægypten med mange finurlige detaljer, der ofte er baseret på den seneste forskning. Sussi lover at der er flere Nofret-historier på vej. LM

Ægyptens forunderlige dyreverden set gennem kunstnerens øjne

Linda Evans

I begyndelsen var øllet...

Lise Manniche

Magiske fortællinger fra Ægypten.

Om temaet magi i *Fortællingerne ved kong Cheops' hof og Khaemwase og mumien*

Ida Adsbøl Christensen

En ægyptisk krukke i Fredensborg Slotshave

Thomas Christiansen

Siden sidst

Louise Alkjær

